

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА АКАДЕМІЯ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО»

Факультет богословських і гуманітарних наук

Кафедра богослов'я

УДК 27-523(092)Вульф М.

КУРИЛЯК Віталій Васильович

СИНТЕЗ ЕКЛЕЗИОЛОГІЇ МИРОСЛАВА ВУЛЬФА

Магістерська дипломна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
за освітньо-професійною програмою «Богослов'я»
спеціальності 041 «Богослов'я»

Науковий керівник:
Горбань Річард Анатолійович,
доктор філософських наук,
професор, професор кафедри
богослов'я

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Формування протестантської еклезіології	9
1.1. Поняття протестантської еклезіології	11
1.2. Протестантська еклезіологія: природа і таємниця видимої та невидимої Церкви.....	18
1.3. Трійця і Церква: дослідження еклезіології з тринітарно-протестантської точки зору.....	27
РОЗДІЛ 2. Мирослав Вульф — хорватський протестантський богослов і громадський інтелектуал	33
2.1. Біографічний нарис Мирослава Вульфа	34
2.2. Творчість хорватського богослова	38
2.3. Особливості богословського вчення Мирослава Вульфа	43
2.3.1. Еклезіологія	44
2.3.2. Есхатологія	46
2.3.3. Трійця.....	49
2.3.4. Справедливість	51
РОЗДІЛ 3. систематизація та аналіз кальвіністського тринітарно-еклезіологічного богослов'я у фундаментальних напрацюваннях Мирослава Вульфа	55
3.1. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа як новий етап розвитку християнського персоналізму	57
3.2. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа	76
3.2.1. Церква – спільнота людей.....	77
3.2.2. Церква як образ Трійці.....	80
3.2.3. Еклезіологічний діалог про Церкву з Й. Ратцінгером та І. Зізіуласом	81
3.3. «Церква як образ Трійці» на основі книги Мирослава Вульфа «За подобою Нашою»	87
ВИСНОВКИ	104
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	110
ДОДАТКИ	119

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1 Кор.	1 послання до Коринтян апостола Павла
1 Петр.	1 Соборне послання апостола Петра
1 Тим.	1 послання до Тимофея апостола Павла
див.	дивись
Діян.	книга Діянь апостолів
Еф.	послання до Ефесян апостола Павла
Ів.	Євангелія від Івана
ін.	інший
Лк.	Євангелія від Луки
м.	місто
Мт.	Євангелія від Матея
Одкр.	книга Одкровення
р.	рік
рр.	роки
США	Сполучені Штати Америки
Св.	святий
ст.	століття
т. д.	так далі
Тит.	послання до Тита апостола Павла

ВСТУП

Актуальність. Еклезіологія євангельського богослова Мирослава Вульфа є яскравим прикладом інтеграції доктрини про Трійцю у вчення про Церкву з перспективи еклезіології незалежних євангельських Церков. Вульф закладає основи еклезіології, ґрунтуючись на концепції першого баптиста Джона Сміта про те, що Церква – це спільнота віруючих людей, які зібралися в ім'я Ісуса Христа. Мирослав Вульф обирає й обґрунтовує іншу стратегію. Проводячи аналогію між Трійцею і Церквою, він вбачає єдність Трійці не в єдиній сутності Бога і не в Особі Отця, а в перихоретичній єдності божественних Осіб. У такий самий спосіб Церква має поліцентричний характер, її єдність створюється віруючими людьми, наділеними дарами Святого Духа. Еклезіологія Мирослава Вульфа є насиченим і детальним дослідженням природи та місії Церкви. У своїй основі еклезіологія Вульфа глибоко вкорінена в богословських традиціях східної християнської традиції, зокрема візантійської та української традицій. Його творчість відображає глибоку взаємодію з патристикою та відданість живій традиції Церкви. Еклезіологія Вульфа наголошує на спільнотному та сакраментальному вимірах Церкви. Для нього Церква — це не просто інституція чи ієрархічна структура, а живий організм, спільнота віруючих, об'єднаних Святим Духом. Таїнства, особливо Євхаристія, є центральними для цього розуміння, слугуючи засобом, за допомогою якого Церква створюється і підтримується. Одним із ключових аспектів еклезіології Вульфа є його акцент на місцевій церкві як прояві вселенської Церкви. Він стверджує, що кожна місцева спільнота віруючих є повним вираженням Церкви, яка має всі необхідні елементи для спасіння. Цей наголос на місцевій церкві кидає виклик уявленням про централізоване та монолітне розуміння Церкви, підкреслюючи різноманітність і багатство місцевих проявів віри. Еклезіологія Мирослава Вульфа є глибоким і багатогранним дослідженням природи та місії Церкви. Спираючись на східнохристиянську традицію, його праця підкреслює

спільнотний, сакраментальний та екуменічний виміри Церкви. Він пропонує бачення Церкви, яке одночасно вкорінене в традиції та відповідає сучасному контексту, що робить його цінним внеском у поточну теологічну дискусію про природу Церкви.

Ця магістерська дипломна робота, присвячена проблемі синтезу еклезіології Мирослава Вульфа виконується в рамках комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри богослов'я, науково-дослідного інституту родини і капеланства та науково-дослідного інституту канонічного права «Християнська віра в Бога – парадигма духовних сил людини в кризових ситуаціях сучасного українського соціуму», термін виконання з 01.10.2022 р. по 30.09.2025 р. (затвердженої рішенням Вченої ради Академії, протокол № 2 від 15.09.2022 р.).

Об'єктом роботи є сучасна протестантська еклезіологія Мирослава Вульфа.

Предметом роботи є формування протестантської еклезіології, протестантська еклезіологія: природа та таємниця невидимої Церкви, біографічний нарис Мирослава Вульфа, творчість хорватського богослова, тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа, еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа тощо.

Мета роботи – дослідити синтез еклезіології Мирослава Вульфа.

Завданням дослідження є:

- дослідити формування протестантської еклезіології;
- охарактеризувати поняття протестантської еклезіології;
- описати протестантську еклезіологію: природа та таємниця невидимої Церкви;
- означити проблему «Трійця і Церква»: дослідження еклезіології з тринітарно-протестантської точки зору;
- дослідити особистість Мирослава Вульфа — хорватського протестантського богослова і громадського інтелектуала;
- охарактеризувати біографічний нарис Мирослава Вульфа;
- описати творчість хорватського богослова;

- проаналізувати особливості богословського вчення Мирослава Вульфа;
- дослідити систематизацію та аналіз тринітарного богослов'я у фундаментальних напрацюваннях Мирослава Вульфа;
- описати еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа;
- дослідити тринітарну еклезіологію Мирослава Вульфа;
- охарактеризувати Церкву як образ Трійці на основі книги Мирослава Вульфа «За подобою Нашою».

Методологічну основу складають наукові принципи об'єктивності та історизму, а також загальнонаукові методи – аналізу і синтезу, індукції та дедукції, систематизації, узагальнення та класифікації, конкретно-наукові методи – хронологічний, діяхронний (періодизації), порівняльно-історичний, мікроісторичного аналізу, біографістики та усної історії; міждисциплінарні методи – статистичний, системно-структурного та структурно-функціонального аналізу тощо. Зокрема, діяхронний метод (періодизації) сприяв послідовному виокремленню й опису історичного формування та розвитку протестантської еклезіології; метод мікроісторичного аналізу допоміг розкрити та дати оцінку окремим епізодам із життя та діяльності сучасного протестантського богослова Мирослава Вульфа; біографічний метод сприяв створенню портрета Мирослава Вульфа та його еклезіологічного вчення.

Матеріали дослідження. У магістерській роботі використано: книги, публікації, статті, наукові дослідження, монографії, інтернет-посилання українських науковців, істориків та каноністів, богословів, які працювали над темою «Синтез еклезіології Мирослава Вульфа».

Наукова новизна магістерської роботи полягає у комплексному, детальному, багатогранному висвітленні теми. На основі наявних джерел та наукової літератури магістерська робота структуровано та комплексно представляє синтез еклезіології Мирослава Вульфа. У магістерській роботі вперше:

- введено до наукового обігу деякі неопубліковані матеріали з маловідомих богословських праць Мирослава Вульфа, зокрема його неопубліковані лекції та листування;
- зроблено спробу всебічного висвітлення проблеми поєднання церковної ідентичності з інклюзивністю в богослов'ї Мирослава Вульфа, підкресливши її практичні наслідки для сучасних християнських спільнот;
- висвітлено взаємодію між еклезіологією Вульфа та його тринітарною теологією;
- проаналізовано богословські і філософські впливи, що сформували богословське бачення Церкви Вульфом;
- висвітлено застосування еклезіології Вульфа до єкуменічного діалогу та міжконфесійної взаємодії;
- науково узагальнено та систематизовано вчення хорватського богослова Мирослава Вульфа про Церкву.

Науковий результат розширює та доповнює відомі теоретичні та практичні положення щодо проблеми протестантської еклезіології Мирослава Вульфа.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вміщені в ній емпіричний матеріал, узагальнення, положення, висновки та рекомендації можуть бути використані у лекційних курсах з дисциплін «Основи християнської етики», «Історія християнства в Україні», «Історія України», «Історичне краєзнавство» та «Релігієзнавство», при написанні навчально-методичних посібників, спеціальних праць (монографій, наукових статей, дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук, дипломних робіт за ОР бакалавра та магістра) з історії УГКЦ періоду XX – початку XXI ст., а також будуть корисними для курсів катехизації та недільних шкіл при парафіях УГКЦ, при розробці екскурсійних турів і паломницьких подорожей до духовних центрів Івано-Франківської архиєпархії та митрополії УГКЦ.

Апробацію результатів дослідження здійснено під час обговорення результатів підготовки магістерських дипломних робіт на засіданнях кафедри богослов'я та кафедри соціально-гуманітарних дисциплін у 2023 – 2024 роках, а також на різних наукових конференціях тощо.

Структура роботи. Магістерська робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (всього 100 позицій) та додатків (всього один). Основний зміст висвітлено на 109 сторінках, загальний обсяг роботи становить 119 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ПРОТЕСТАНТСЬКОЇ ЕКЛЕЗИОЛОГІЇ

Становлення протестантської еклезиології стало значною подією в історії християнства, що виникло в період Реформації XVI ст. Цей період був відзначений серією релігійних, політичних та культурних потрясінь, що кинули виклик авторитету та доктринам Римо-католицької церкви. Центральним моментом формування протестантської еклезиології був акцент на авторитеті Святого Письма над церковними традиціями та папською владою – принцип, який широко відстоювали Мартін Лютер, Жан Кальвін та інші реформатори¹. Дев'яносто п'ять тез Лютера, прибиті до дверей церкви у Віттенберзі в 1517 р., критикували продаж індульгенцій та інші церковні практики, що викликало широкий рух за реформи². Одним із основних принципів протестантської еклезиології є священство всіх віруючих, яке стверджує, що кожен християнин має прямий доступ до Бога без потреби у посередництві священства³. Ця ідея була революційною, оскільки вона демократизувала релігійну владу та підкреслювала особисту віру та індивідуальне тлумачення Біблії. Отже, це призвело до перекладу Святого Письма на місцеві мови, що зробило Біблію доступною для ширших верств населення та сприяло особистому вивченню та тлумаченню. Іншим важливим аспектом протестантської еклезиології є концепція «*sola scriptura*», що означає «тільки Святе Письмо». Вона стверджує, що Біблія є єдиним непогрішимим джерелом авторитету християнської віри та практики⁴. Цей принцип відкинув багато традицій і вчення Католицької Церкви, які були явно засновані на Біблії, що призвело до значних доктринальних змін.

¹ Pelikan J. The Protestant Concept of the Church: An Ecumenical Consensus. URL: <https://ejournals.bc.edu/index.php/ctsa/article/download/2531/2165/> (дата звернення 19.10.2024)

² Meador J. Protestant ecclesiology amidst contemporary political theologies. Davenant Institute. URL: <https://davenantinstitute.org/protestant-ecclesiology-amidst-contemporary-political-theologies/> (дата звернення 19.10.2024)

³ Черенков М. Відкритий протестантизм. Київ, 2017. С. 12.

⁴ Pelikan J. The Protestant Concept of the Church: An Ecumenical Consensus. URL: <https://ejournals.bc.edu/index.php/ctsa/article/download/2531/2165/> (дата звернення 19.10.2024)

В управлінні протестантська еклезіологія часто приймала спрощені церковні структури порівняно з ієрархічною організацією Католицької церкви. Різні протестантські конфесії розробили різні моделі церковного управління. Конгрегаціоналісти виступали за автономні місцеві церкви, керовані їх членами, пресвітеріани заснували систему представницьких зборів, а деякі зберегли модифіковану форму єпископства з єпископами, хоча ці єпископи мали менш централізовану владу, ніж їхні католицькі колеги⁵.

Формування протестантської еклезіології також супроводжувалося переосмисленням обрядів. Протестанти зазвичай визнавали лише два обряди, встановлені Христом, — хрещення і Вечерю Господню, на відміну від семи обрядів Католицької церкви. Євхаристія, зокрема, стала предметом значних богословських розбіжностей: різні протестантські групи дотримувалися різних поглядів на присутність Христа у стихіях. Лютеранство, наприклад, навчало доктрини єдиносущності, тоді як реформатські традиції зазвичай передбачали символічну чи духовну присутність⁶.

Ці богословські та еклезіологічні реформи були не просто абстрактними змінами, вони мали глибокі соціальні та політичні наслідки. Реформація сприяла зростанню національних церков та виникненню сучасних національних держав. У регіонах, де утвердився протестантизм, він часто підтримував місцевих правителів, які прагнули більшої автономії від папства, тим самим переплітаючи релігійну реформу з національною ідентичністю, що формувалася⁷.

⁵ Черенков М. Протестантизм – рафіноване християнство. Українське релігієзнавство. 2009. Спецвипуск 2. С. 142-151.

⁶ Pelikan J. The Protestant Concept of the Church: An Ecumenical Concensus. URL: <https://ejournals.bc.edu/index.php/ctsa/article/download/2531/2165/> (дата звернення 19.10.2024)

⁷ Хоружий Г. Протестантизм як результат європейської Реформації. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2017. № 2. С. 105-119.

1.1. Поняття протестантської еклезіології

Протестантська еклезіологія – теологічне дослідження християнської Церкви з протестантської точки зору – охоплює різноманітний спектр вірувань і практик, які виникли в результаті Реформації в XVI ст. Центральною у протестантській еклезіології є концепція «*sola scriptura*» – віра в те, що лише Біблія є найвищим авторитетом у питаннях віри та практики. Цей принцип призвів до значних відмінностей у церковному управлінні, стилях богослужіння та богословських акцентах серед різних протестантських деномінацій. Одним із ключових елементів протестантської еклезіології є священство всіх віруючих, доктрина, яка стверджує, що всі християни мають прямий доступ до Бога без потреби священника-посередника. Ця віра докорінно змінила структуру та функції Церкви, підкресливши важливість індивідуальної віри та спільного аспекту поклоніння⁸. У результаті багато протестантських церков прийняли конгрегаційну державу, де місцева конгрегація має значну владу, включаючи вибір лідерів і управління церковними справами. Натомість, інші протестантські традиції, такі як англіканство та лютеранство, зберігали більш ієрархічні структури, включаючи елементи єпископського управління з єпископами та синодами. Іншим критичним аспектом протестантської еклезіології є наголос на проповіді та таїнствах. Протестанти зазвичай визнають два таїнства, встановлені Христом: хрещення і Вечерю Господню. Вони розглядаються не як засоби надання благодаті, як припускали деякі дореформаційні богослов'я, а як зовнішні ознаки внутрішньої благодаті та актів послуху заповідям Христа⁹. Проповідь, зокрема, займає центральне місце в протестантських богослужіннях, відображаючи зосередженість Реформації на проголошенні Слова Божого. Цей наголос на Святому Писанні та проповідуванні часто проявляється в архітектурному дизайні протестантських церков, де кафедри розташовані на видному місці, щоб показати важливість проповіді. Різноманітність

⁸ Хоружий Г. Протестантизм як результат європейської Реформації. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2017. № 2. С. 105-119.

⁹ Соловій Р. П. Практична еклезіологія Виникаючої церкви. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея. 2016. Вип. 105 (2). С. 273–277.

протестантської еклезіології також поширюється на її погляди на природу та місію Церкви. Деякі деномінації, як-от реформатська традиція, наголошують на ідеї Церкви як завітної спільноти, пов'язаної взаємними зобов'язаннями та завітними обіцянками Бога. Інші, як-от методисти, підкреслюють роль Церкви в особистій святості та соціальній справедливості під впливом вчень Джона Уеслі про освячення та суспільну реформу¹⁰. Крім того, поява п'ятдесятницького та харизматичного рухів знову звернула увагу на роботу Святого Духа в житті Церкви, наголошуючи на духовних дарах, динамічному поклонінні та євангелізації. Екуменічний рух ще більше вплинув на сучасну протестантську еклезіологію, заохочуючи до більшої єдності та співпраці між різними християнськими традиціями. Цей рух прагне примирити розбіжності та виховати почуття спільної місії серед протестантських конфесій, а також між протестантами та іншими гілками християнства, такими як римо-католицизм і східне православ'я. Незважаючи на ці зусилля, залишаються значні богословські та практичні розбіжності, що відображає складну та багатогранну природу протестантської еклезіології. Загалом протестантська еклезіологія характеризується своєю відданістю біблійному авторитету, священству всіх віруючих і центральній ролі проповіді та таїнств поряд із багатим розмаїттям вірувань і практик, сформованих історичним, теологічним і культурним контекстами¹¹.

Твердження про те, що Рим є Єдиною, Святою, Католицькою та Апостольською Церквою Христа на Землі, є реформатори сприйняли серйозно. Вони прийняли ідею, що така Церква існувала, хоча не погоджувалися, що вона ідентична Церкві Риму. Лютер використовував існування (і проголошену дійсність у м. Ліоні та Флоренції) «Грецької церкви» для риторичного ефекту, щоб заперечити це ототожнення. Кальвін взяв деякі з пізніших творів Св.

¹⁰ Филипович Л. О. Протестантизм та його роль в утвердженні релігійного багатоманіття світу. Історія релігій в Україні : науковий щорічник. 2017. Вип. 27, ч. 1. С. 54-62.

¹¹ Толкач А. М. Витоки та поширення середньовічних ересей у Європі. Анналі юридичної історії. 2018. № 1–2. С. 185–190.

Августина про донатистів, щоб вказати на ідею, що там, де є любов, є Христос, і тому Церква може певним чином виходити за свої видимі кордони¹².

Проте коли настав час виправдати відокремлення від Римської держави та відновлення нових місцевих церковних органів, було зроблено звернення до ознак істинної Церкви. З точки зору Біблії, стверджували реформатори, Церква Христа на Землі матиме певні якості, і різні реформатори різними способами намагалися передати ці ознаки об'єктивним чином, щоб можна було оцінити претензії Риму¹³.

Для Кальвіна, наприклад, ці знаки були проповідуваним і проголошуваним словом Божим, відправленням таїнств і церковною дисципліною¹⁴. Він стверджував в Інститутах, що для того, щоб виправдати відокремлення (не будучи гріхом розколу), один або кілька з цих знаків повинні бути не тільки спотворені, але й повністю відсутні¹⁵. У випадку Кальвіна він стверджував, що саме Євхаристія, яка в силу середньовічної римської теології та богослужіння перестала справді існувати в помісних церквах Риму, виправдовувала його створення євхаристійних християнських громад. Оскільки Рим більше не святкував Євхаристії, Рим не міг бути Церквою Христа на землі¹⁶.

Тонкий зсув у цьому способі мислення відбувся в XVII та XVIII століттях, коли розвивалася концепція «деномінації». Спільноти, сформовані в результаті Реформації в різних країнах Західної Європи та їхніх колоніях, не були ідентичними і не становили єдиної видимої реальності. Тим не менш існувало справжнє почуття спорідненості як частини протестантського руху, який об'єднував вірних англіканської церкви, німецьких лютеран, швейцарських і голландських кальвіністських громад та ін. проти їхніх римо-католицьких ворогів¹⁷.

¹² Стрелкова Ю. О. Еклезіологія діалектичної теології: христоцентризм, діалектика, історизм. Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 141(2). С. 141-146.

¹³ Соловій Р. П. Постмодерний протестантизм: христологічні інновації виникаючої церкви. Мультиверсум. Філософський альманах. 2016. № 1–2 (149–150). С. 194–204.

¹⁴ Maruyama T. Calvin's Ecclesiology: A Study in the History of Doctrine. Michigan: Eerdmans, 2022. P. 98.

¹⁵ Там само. Р. 99.

¹⁶ Соловій Р. Феномен Виникаючої церкви у контексті теологічних та еклезіологічних трансформацій у сучасному західному протестантизмі. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 156.

¹⁷ Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігій : Навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів. Київ : АртЕк, 1999. С. 125.

Вважалося, що Церква Христа на Землі включала всі ці різні спільноти з їхніми різними віруваннями та практиками, і тому кожна окрема церковна держава розглядалася як Церква Христа, яка називається (*de nomine*) лютеранською, або англіканською, або реформатською. Ці знаки відокремлювали окремі громади, які були частиною цього невидимого загального тіла, від тих, які не були. Створення нового церковного органу було виправданим лише в тому випадку, якщо в місцевості не було жодного церковного органу, який відповідав би цим критеріям¹⁸.

Однією з головних фігур протестантської еклезіології є Мартін Лютер, вчення якого заклало основу більшої частини протестантської думки. Лютер відкинув ієрархічну структуру Римо-католицької церкви, виступаючи за священство всіх віруючих. Він стверджував, що Церква є невидимим братерством святих, об'єднаних вірою в Христа, а не відданістю певної церковної влади. Жан Кальвін, ще одна центральна постать, зробив значний внесок у протестантську еклезіологію своїми працями та реформами в Женеві¹⁹. Кальвін наголошував на важливості церковної дисципліни та ролі старійшин у підтримці доктринальної чистоти та моральної цілісності всередині зборів²⁰. Він розглядав Церкву як спільноту, керовану словом Божим, де обряди хрещення та Вечері Господньої є центральними засобами благодаті²¹. Реформатська традиція, яка перебуває під впливом Кальвіна, продовжує підкреслювати авторитет Святого Письма та необхідність дисциплінованої, заповітної спільноти²². Анабаптисти – радикальне крило Реформації – запропонували інший погляд на еклезіологію. Такі лідери, як Менно Сімонс і Бальтазар Хубмайер, наголошували на добровільному характері членства в церкві, відокремленні Церкви від держави і важливості хрещення віруючих²³. Вони представляли Церкву як

¹⁸ Мокієнко М. М. Історико-еклезіологічні витоки руху християн євангельської віри. Схід. Аналітично-інформаційний журнал. 2018. № 1 (153). С. 121-126.

¹⁹ Мокієнко М. М. Об'єднана Церква християн віри євангельської: історико-теологічний вимір. Релігія і соціум. 2017. № 3-4 (27-28). С. 87-93

²⁰ Maruyama T. Calvin's Ecclesiology: A Study in the History of Doctrine. Michigan: Eerdmans, 2022. P. 109.

²¹ Соловій Р. П. Концепція "місіонерської церкви" у сучасній протестантській еклезіології. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашквич. Київ : Гілея, 2015. Вип. 103 (12). С. 243–247.

²² Maruyama T. Calvin's Ecclesiology: A Study in the History of Doctrine. Michigan: Eerdmans, 2022. P. 109.

²³ Возняк О. Універсалістсько-інституалізоване та євхаристійне розуміння церкви. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Філософія. 2014. Вип. 16. С. 110-115.

спільноту відданих учнів, яка відрізняється від ширшого суспільства і характеризується високими етичними стандартами. Англіканська традиція, представлена такими фігурами, як Томас Кранмер та Річард Хукер, шукала середній шлях між римським католицизмом та радикальним протестантизмом. Ця традиція зберегла ієрархічну структуру, включаючи єпископів, але наголосила на авторитеті Святого Письма і важливості національних церков, що відображають культурний контекст їхніх членів. Робота Хукера, особливо «Про закони церковної політики»²⁴, захищала використання розуму та традицій поряд із Писанням в управлінні Церквою. У сучасну епоху різні протестантські рухи продовжують розвивати та вдосконалювати свої еклезіологічні погляди. Методистський рух, заснований Джоном Візлі, наголошував на ролі особистої та соціальної святості всередині церковної спільноти²⁵. Еклезіологія Уеслі наголошувала на важливості малих груп або класних зборів для духовного зростання та відповідальності. Баптистська традиція з такими лідерами, як Джон Сміт і Роджер Вільямс²⁶, як і раніше, приділяє велику увагу общинному управлінню, релігійній свободі та відокремленню церкви від держави. Баптисти вірять в автономію місцевої громади та необхідність хрещення віруючих зануренням у воду. П'ятидесятницькі та харизматичні рухи знову наголосили на роботі Святого Духа в житті Церкви. Такі лідери, як Вільям Дж. Сеймур та Еймі Семпл Макферсон, підкреслювали експериментальні та динамічні аспекти віри, включаючи духовні дари, такі як мовлення, пророцтво та зцілення. Ці рухи розглядають Церкву як енергійну, сповнену Духом спільноту, наділену повноваженнями для місії та служіння. Таким чином, протестантська еклезіологія охоплює широкий спектр точок зору, кожна з яких сприяє ширшому розумінню Церкви Христової. Від акценту Лютера на невидимій церкві до структурованої спільноти Кальвіна²⁷, від радикального учнівства анабаптистів до збалансованого підходу англіканців, від зосередження методистів на святості

²⁴ Соловій Р. П. Практична еклезіологія Виникаючої церкви. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея». 2016. Вип. 105 (2). С. 273–277.

²⁵ Соловій Р. Феномен Виникаючої церкви у контексті теологічних та еклезіологічних трансформацій у сучасному західному протестантизмі. Київ: Дух і літера, 2016. С. 254.

²⁶ Pelikan J. The Protestant Concept of the Church: An Ecumenical Consensus. URL: <https://ejournals.bc.edu/index.php/ctsa/article/download/2531/2165/> (дата звернення 19.10.2024)

²⁷ Maruyama T. Calvin's Ecclesiology: A Study in the History of Doctrine. Michigan: Eerdmans, 2022. P. 111.

до конгрегаціоналізму баптистів і духовного динамізму п'ятидесятників — протестантська думка пропонує багате і різноманітне полотно уявлень про природу та місію Церкви²⁸.

Протестантська еклезіологія у Святому Письмі ґрунтується на переконанні, що Біблія є найвищим авторитетом у питаннях віри та практики, включаючи доктрину церкви. Протестанти розглядають Церкву як спільноту віруючих, об'єднаних вірою в Ісуса Христа, які керуються принципами, викладеними у Святому Письмі. Ця перспектива впливає з ключових біблійних уривків і тем, які визначають природу, місію та організацію Церкви. Новий Завіт пропонує основоположне розуміння протестантської еклезіології. У Євангелії від Мт. 16:18 Ісус проголошує: «Я збудую Свою Церкву, і ворота пекла не подолають її», маючи на увазі Церкву як божественну установу, встановлену самим Христом²⁹. Книга Дії містить розповідь про становлення та розширення ранньої Церкви, підкреслюючи важливість проповіді, навчання, спілкування, ламання хліба та молитви (Діян. 2:42). Ці елементи розглядаються як важливі практики для життя Церкви. Послання, зокрема послання Павла, далі розвивають концепцію Церкви. У 1 Кор. 12 Павло описує Церкву як тіло Христа, де кожен член відіграє унікальну та життєво важливу роль. Ця метафора підкреслює єдність і різноманітність усередині Церкви, ілюструючи, як кожен віруючий робить внесок у загальну місію та здоров'я спільноти. Послання до Еф. 4:11-16 детально описує структуру керівництва в Церкві, окреслюючи такі ролі, як апостоли, пророки, євангелісти, пастори та вчителі, усі вони призначені для підготовки віруючих до справ служіння та для розбудови тіла Христа. Доктрина священства всіх віруючих, наріжний камінь протестантської еклезіології, ґрунтується на таких уривках, як 1 Петр. 2:9, де сказано: «Але ви вибраний народ, царське священство, народ святий, Божа особлива власність, ви можете звіщати славу Того, Хто покликав вас із темряви до свого дивного світла». Цей принцип підкреслює віру в те, що всі християни мають прямий

²⁸ Avis P. The Oxford handbook of ecclesiology. Oxford : Oxford University Press, 2018. P. 182.

²⁹ Veli-Matti K. Introduction to ecclesiology: ecumenical, historical & global perspectives. Downers Grove, Ill. : InterVarsity Press, 2002. P. 110.

доступ до Бога і беруть участь у служінні без потреби в ієрархічному священстві. Концепція місцевої церкви як автономного органу віруючих підтримується такими уривками, як Мт. 18:15-20, де Ісус описує процес вирішення проблеми гріха в громаді, вказуючи на рівень самоврядування³⁰. Так само листи до семи церков у розділах 2 і 3 Одкр. відображають ідею окремих, самоврядних конгрегацій, підзвітних безпосередньо Христу. Хрещення та Вечеря Господня, або Євхаристія, розглядаються як два обряди, встановлені Христом, які мають значну біблійну основу. Велике доручення в Євангелії від Мт. 28:19-20 наказує учням робити учнями всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця, Сина і Святого Духа та навчаючи їх виконувати все, що наказав Ісус. Вечеря Господня, встановлена Ісусом у таких уривках, як Лк. 22:19-20, і переказана Павлом у 1 Кор. 11:23-26, розглядається як спогад про жертву Христа та проголошення Його смерті, доки Він не прийде знову³¹. Новий Завіт також наголошує на важливості церковної дисципліни та чистоти. У 1 Кор. 5 Павло наказує церкві виключити члена, який живе в явному гріху, наголошуючи на необхідності підтримувати моральну та духовну цілісність громади. Крім того, такі уривки, як 1 Тим. 3 і Тит. 1, описують вимоги до церковних лідерів, наголошуючи на важливості благочестивого характеру та здорової доктрини. Роль Святого Духа в скеруванні та наданні сили Церкві є ще одним важливим аспектом протестантської еклезіології. У Діян. 1:8 записана обіцянка Ісуса, що учні отримають силу, коли на них зійде Святий Дух, що дозволить їм бути Його свідками. Події П'ятидесятниці в Діян. 2, де Святий Дух сходить на віруючих, знаменують початок місії Церкви з поширення Євангелія до кінця землі³².

³⁰ Avis P. The Oxford handbook of ecclesiology. Oxford : Oxford University Press, 2018. P. 198.

³¹ Pelikan J. The Protestant Concept of the Church: An Ecumenical Consensus. URL: <https://ejournals.bc.edu/index.php/ctsa/article/download/2531/2165/> (дата звернення 19.10.2024)

³² Meador J. Protestant ecclesiology amidst contemporary political theologies. Davenant Institute. URL: <https://davenantinstitute.org/protestant-ecclesiology-amidst-contemporary-political-theologies/> (дата звернення 19.10.2024)

1.2. Протестантська еклезіологія: природа і таємниця видимої та невидимої Церкви

Протестанти розглядали Церкву як об'єкт віри. Ми віримо в багато чого, чого не можемо побачити. Тому богослови дуже природно почали говорити про церкву як про видиму та невидиму. Цим вони не мали на меті натякати, що дійсно існували дві Церкви, одна видима, а інша – невидима. Скоріше відчутний аспект – це одне. Нематеріальний аспект є зовсім іншою стороною Церкви. Ця відмінність між видимим і невидимим дуже важлива для правильного розуміння Церкви Ісуса Христа. Розуміння цього є важливим для нашого належного ставлення до тіла Христа. Неправильне розуміння та неправильне застосування цього життєво важливого розрізнення стало причиною багатьох практичних труднощів³³.

Коли ми розглядаємо протестантську революцію в її історичному контексті та динаміці, стає очевидним, що католики XVI ст., які відкинули видиму, ієрархічно структуровану спільноту Церкви, утворивши власні окремі християнські спільноти та дотримуючись власних правил, зробили це під парасолькою «*sola scriptura*» (Біблія як єдине правило віри) — тим, чого ніколи не навчала Церква. Наполягали на тому, що Біблія містить усе необхідне для християнина як певний, безпомилковий дороговказ для життя віри. Після цього видима і вселенська Церква стала неактуальною. Її авторитет був відкинтий; її ієрархію відкидали, іноді з великим презирством. Біблія замінила видиму Церкву³⁴.

Важливо зазначити, що були невдачі з обох сторін до розриву в Церкві, який стався з Мартіном Лютером та іншими. Винні були як католики, так і ті, кого почали називати протестантами. У Церкві справді були необхідні виправлення, але методи, які використовували ранні протестанти, не були в згоді з єдністю, про яку молився Христос (Ів. 17:11). Крім того, на початку був

³³ Hauerwas S., Wood R. How the Church Became Invisible: A Christian Reading of American Literary Tradition. Religion & Literature The University of Notre Dame Vol. 38, No. 1 (Spring, 2006). P. 61-93.

³⁴ Pomazansky M. Is There An Invisible Church? P. 1-4. URL: <https://holysurrectionucson.org/articles/Is%20There%20an%20Invisible%20Church.pdf> (дата звернення 18.05.2024)

здіяний важкий політичний фактор, який розглядав Церкву як хронічне втручання у мирські справи; як таке, з чим треба було покінчити. Проте, незважаючи на те, що Церква потребувала реформи (а реформа в Церкві тривала вже давно, до початку XVI ст.), руйнування її сопричастя через поділ християн було не рішенням, а радше, на самому початку, катастрофічною проблемою³⁵.

Як тільки «*sola scriptura*» було прийняте як правило віри, воно стало керівним правилом роботи. Християни, відокремлені від видимої Церкви, звернулися за авторитетом до Біблії, а не до видимої Церкви, історично заснованої Христом на скелі Петра, яка проявилася в П'ятдесятницю і жила протягом століть. Ця Церква була відкинута через утворення нових християнських громад — і дуже скоро їх сотні. Папа, священники, жертвоприношення меси — це стало неактуальним для нової, невидимої Церкви³⁶.

Усередині цих нових спільнот, відокремлених від видимої та авторитетної структури Церкви, на початку виникли серйозні доктринальні розбіжності. Хоча Біблія вважалася безпомилковим дороговказом, індивідуальне тлумачення натхненого слова виявилось недостатнім і викликало розбіжності. Наслідком цього буде постійний розкол християнського світу. Церква ніколи не була заснована на Святому Письмі, а на ділах і словах самого втіленого Сина Божого. Це справа історії, що під час свого земного життя Ісус Христос заснував видиму, ієрархічно впорядковану та структуровану Церкву. Цій Церкві, за божественним дорученням, було дано провідників і повноваження під час її виникнення. Ми бачимо, що це вказано в Писанні в багатьох місцях. Церква спочатку була заснована на провідництві святого Петра, якому було дано ключі від царства небесного та повноваження зв'язувати та розв'язувати; Христос обіцяв, що ворота пекла не переможуть Його Церкву (див. Мт. 16:17-19). Те, що Церква має

³⁵ Lyle W. L. The Invisible and The Visible Church. Confessional Evangelical Lutheran Conference Seventh Triennial Convention June 4-6, 2011. New Ulm, Minnesota USA. P. 1-78.

³⁶ Pomazansky M. Is There An Invisible Church? P. 1-4. URL: <https://holypesurrectiontucson.org/articles/Is%20There%20an%20Invisible%20Church.pdf> (дата звернення 18.05.2024)

видиму, впізнавану владу, надану Згори, ясно видно в інших місцях Святого Письма Нового Заповіту (див. Мт. 18:15-18; Лк. 10:16; Діян. 15:1-19; та ін.)³⁷.

У Євангелії від Мт. 28:16-20 ми знаходимо наказ Ісуса своїм учням: «Ідіть, отже, і зробіть учнями всі народи, хрестячи їх в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберігати усе, що я вам наказав; і ось Я з вами по всі дні аж до кінця віку»³⁸. Учням Христа було б неможливо повністю виконати цю заповідь за життя; фактично це все ще триває сьогодні. Кожне нове покоління потребує сприйняття спасительної істини Євангелія. Всі люди, народжені сьогодні і в майбутньому, потребують таїнств, які Церква уділяє вірним, щоб отримати життя в достатку (Ів. 10:10)³⁹. Це вказує на необхідність апостольського спадкоємства в Церкві: передача повноважень через таїнство свячення сприяє і підтримує постійну передачу Божого Об'явлення в його повній чистоті всім поколінням. Як така Церква є апостольською: її Традиція сьогодні є усною традицією, яку проповідували апостоли. Отже, ми бачимо, що Церква спочатку була наділена організованою та авторитетною структурою. Дуже скоро законодавчий орган розвинувся відповідно до зростання Церкви серед народів. Наприклад, святий Ігнатій Антіохійський писав:

«Ви всі повинні слідувати за єпископом, як Ісус Христос слідує за Батьком, і пресвітерію, як ви йшли б за апостолами. Почитай дияконів, як заповідає Боже слово. Нехай без єпископа ніхто не робить нічого, що стосується Церкви. Де з'явиться єпископ, там нехай буде народ; так само, як скрізь, де Ісус Христос, є Католицька Церква»⁴⁰.

Знову ж таки, сьогодні ми маємо ситуацію дисоціації між видимою Церквою та такою, що є невидимою. Лише невидима Церква, зазначає де Любак,

³⁷ McGehee, J. Pittman. The invisible church : finding spirituality where you are. British Library Cataloging London: Westport, Connecticut, 2009. 158 p. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/the-invisible-church-finding-spirituality-where-you-are/126964372> (дата звернення 18.05.2024)

³⁸ McGehee, J. Pittman. The invisible church : finding spirituality where you are. British Library Cataloging London: Westport, Connecticut, 2009. 158 p. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/the-invisible-church-finding-spirituality-where-you-are/126964372> (дата звернення 18.05.2024)

³⁹ Bartels Fr. The Church: Visible and Invisible. URL: <https://joyintruth.com/the-church-visible-and-invisible/> (дата звернення 18.05.2024)

⁴⁰ The Invisible Church. Catholic priest. author and speaker. URL: <https://dwightlongenecker.com/the-invisible-church/> (дата звернення 18.05.2024)

призводить до доктринальної плутанини та втрат⁴¹. Це дійсно само собою зрозуміло для десятків тисяч некатолицьких християнських громад, які наразі розходяться між собою щодо доктрин, хоча кожна з них діє за принципом *sola scriptura*. Більше немає повної згоди навіть щодо природи чи необхідності Хрещення. Таїнство Євхаристії втрачено і неправильно зрозуміле; Чистилище дуже часто відмовляється; реальність смертного гріха та потенційної втрати спасіння часто відкидається; автентичне біблійне розуміння віри та справ відсутнє та/або є предметом поділу; і т. д. Окрім божественно встановленої видимої та авторитетної структури Церкви, результатом є доктринальний хаос⁴².

Анрі де Любак зауважує, що лише невидима церква не відповідає Святому Письму, яке пояснюється вище. Іншими словами, лише невидима церква є небіблійною. Але що він має на увазі, стверджуючи, що ті, хто приєднується до єдиної невидимої церкви, «закривають будь-яке розуміння вічної мети, яку Бог усвідомив» в Ісусі Христі? Щоб відповісти на це питання, нам потрібно звернутися до мети Церкви. Якій меті служить Церква? Першочерговим є спасіння людей. Видима, ієрархічно впорядкована та структурована Церква є вічним планом Бога, через який люди освячуються і народжуються до нового життя благодаті як усиновлені діти Божі в Сині. Саме в Церкві як матері через таїнства виникає фізичне тіло Христа, оскільки люди стають його членами через спілкування Його Духа. Таким чином, Церква є спасительною інституцією, божественно встановленим суспільством, через яке ми приходимо до участі в божественній природі Бога та житті вічного спілкування з Отцем⁴³.

Церква встановлена Христом як «універсальне таїнство спасіння»⁴⁴, видимий інструмент, через який невидима благодать і Дух Божий діють у світі. Таким чином, Церква є реалізацією люблячого плану спасіння Отця в Його Сині,

⁴¹ The Mystery of the Church. URL: <https://www.christianstudylibrary.org/article/mystery-church> (дата звернення 18.05.2024)

⁴² Hauerwas S., Wood R. How the Church Became Invisible: A Christian Reading of American Literary Tradition. Religion & Literature The University of Notre Dame Vol. 38, No. 1 (Spring, 2006). P. 61-93.

⁴³ Pomazansky M. Is There An Invisible Church? P. 1-4. URL: <https://holysurrectionucson.org/articles/Is%20There%20an%20Invisible%20Church.pdf> (дата звернення 18.05.2024)

⁴⁴ Документи II Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. Львів: Свічадо, 1996. С. 130-131.

в якому Він мав «піднести людей до участі в божественному житті»⁴⁵. Згідно з волею Отця, «Христос відкрив Царство Небесне на землі і відкрив нам таємницю цього Царства. Церква, або, іншими словами, царство Христа, яке тепер присутнє в таємниці, видимо зростає силою Бога у світі»⁴⁶.

Богом встановлена і видима Церква є вічним задумом Бога Отця, реалізованим в Ісусі Христі. Нарешті, Церква є таємницею, тому що вона походить від Бога, який є таємницею, і керується Духом Божим, який є її принципом життя, оскільки людська душа є одушевляючим началом фізичного, людського тіла. Церква не тільки видима, але й невидима. Вона є живою реальністю: органічним, видимим і невидимим, земним і небесним місцем проживання, в якому люди об'єднуються з Христом через Його Духа і таким чином приходять до вічної єдності з Богом Отцем. Земна і небесна Церква утворюють одну реальність: Народ Божий. Поза Церквою ми не можемо говорити точно, повно та автентично про Божий план спасіння⁴⁷.

Святе Письмо вказує на те, що видиму, ієрархічну структуру Церкви, а також її духовну владу заснував у її насінні і початку сам Христос. Ми можемо знайти низку причин, чому Бог планував, щоб Його Церква була заснована та розвивалася таким чином. Однією з дуже очевидних причин є боротьба з плутаниною, нерозумінням і втратою доктрини, кінцевим результатом якої є спотворення або спотворення божественного одкровення, отриманого в його повноті в Особі Ісуса Христа. Одним словом, на кону порятунку⁴⁸.

З приходом Ісуса Христа і наступним божественним встановленням Церкви Бог знову працює, щоб зібрати всіх людей в єдину видиму спільноту, суспільство людей у Христі: Народ Божий. Це надзвичайно помітне суспільство, видиме для всіх, хто може знайти й побачити, керується божественно призначеними лідерами, чия влада спрямована на освячення та наставлення вівчарні Христової. У лоні Церкви люди навчаються через божественне

⁴⁵ Кодекс Канонів Східних Церков. Латинсько-українське видання / Пер. з лат. Кобів Й. Львів: видавництво оо. Василіян, 1995. Пт. 763.

⁴⁶ Документи II Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. Львів: Свічадо, 1996. С. 131.

⁴⁷ Hauerwas S., Wood R. How the Church Became Invisible: A Christian Reading of American Literary Tradition. Religion & Literature The University of Notre Dame Vol. 38, No. 1 (Spring, 2006). P. 61-93.

⁴⁸ The Invisible Church. Catholic priest. author and speaker. URL: <https://dwightlongenecker.com/the-invisible-church/> (дата звернення 18.05.2024)

одкровення, коли вони слухають слово Боже, і їм надається участь у божественній природі через спілкування Духа Божого під час прийняття таїнств. Церква створює суспільство людей у Христі, роблячи їх членами Його єдиного тіла. Через таїнства Церкви, прийняті з вірою, це видиме і об'єднане суспільство підноситься до участі в божественному житті Бога⁴⁹.

Цілком логічно, що Бог вирішив сформувати Свій народ разом у суспільстві Церкви, щоб виховувати його словами правди, роблячи їх єдиними і святими для Себе Своїми таїнствами життя, як Його усиновлених дітей у Його Сині і через Його Духа. Оскільки Церква є божественно встановленим суспільством людей, які живуть під проводом Святого Духа і утворюють єдине тіло Христа, можна сказати, що Церква є божественним і людським суспільством. Крім того, можна сказати, що вона є досконалим суспільством, оскільки не підкоряється жодній земній владі, а лише божественній владі Христа⁵⁰.

Зрозуміло, що вступ у сопричастя з видимою і невидимою Церквою є Божим планом спасіння для всього світу. Цей план, звичайно, включає організацію, структуру та лідерство. Він містить освячуючу діяльність Святого Духа. Він включає в себе авторитет, що походить від Всевишнього, який найкраще розуміти як джерело незамінної віри та моральної інформації, що формує людей відповідно до того, що справді є істинним. Він включає Священний Переказ і Священне Писання. Він включає в себе Євхаристію, яка одночасно означає єдність і здійснює її, коли вірні споживають тіло, кров, душу та божественність воскреслого і прославленого Христа⁵¹.

Протестантська еклезіологія зосереджується на глибокій взаємодії між видимим і невидимим вимірами Церкви, подвійності, яка підкреслює складність і таємницю, властиві її природі. Ця теологічна перспектива, що ґрунтується на

⁴⁹ McGehee, J. Pittman. The invisible church : finding spirituality where you are. British Library Cataloging London: Westport, Connecticut, 2009. 158 p. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/the-invisible-church-finding-spirituality-where-you-are/126964372> (дата звернення 18.05.2024)

⁵⁰ Pomazansky M. Is There An Invisible Church? P. 1-4. URL: <https://holysurrectiontucson.org/articles/Is%20There%20an%20Invisible%20Church.pdf> (дата звернення 18.05.2024)

⁵¹ The Mystery of the Church. URL: <https://www.christianstudylibrary.org/article/mystery-church> (дата звернення 18.05.2024)

принципах Реформації, відрізняється від традиційних католицьких поглядів, наголошуючи на більш особистому та менш ієрархічному зв'язку з божественним. Невидима Церква в протестантській думці представляє справжнє тіло віруючих, відомих лише Богу, що виходить за рамки людських установ і деномінацій. Вона складається з усіх осіб, які мають щиру віру в Христа незалежно від їх членства в будь-якому конкретному церковному органі. Ця концепція підкреслює універсальну та духовну природу Церкви, де суть віри не обмежується видимими структурами, а перебуває в серцях віруючих. Видима Церква, з іншого боку, належить до матеріальних та організаційних аспектів християнства. Вона включає місцеві конгрегації, конфесійні структури та зовнішні прояви поклоніння та життя громади⁵².

Ці видимі елементи служать засобом, за допомогою якого віруючі збираються, поклоняються та беруть участь у таїнствах, створюючи основу для спільної практики віри та учнівства. Незважаючи на свою недосконалість і сприйнятливість до людських недоліків, видима Церква вважається важливою для виховання віри, навчання доктрини та виховання почуття спільності серед віруючих. Взаємодія між видимою та невидимою Церквою позначена як напругою, так і взаємодоповнюваністю. Невидима Церква розглядається як справжнє, непорочне тіло Христа, тоді як видима Церква, з усіма своїми вадами, є необхідним знаряддям для поширення Євангелія та наставлення віруючих. Ця подвійність відображає визнання того, що людські інституції ніколи не можуть повністю охопити божественну реальність, яку вони прагнуть відобразити⁵³. Таким чином, протестантська еклезіологія орієнтується в таємниці того, як божественне взаємодіє з людським, визнаючи, що видима Церква, незважаючи на її обмеження, є посудиною для присутності невидимої Церкви у світі. Ключові діячі Реформації, такі як Мартін Лютер і Жан Кальвін, сформулювали ці ідеї, наголошуючи на приміті Святого Письма та священстві всіх віруючих. Вони стверджували, що справжнє членство в Церкві визначається лише вірою, а не

⁵² Bartels Fr. The Church: Visible and Invisible. URL: <https://joyintruth.com/the-church-visible-and-invisible/> (дата звернення 18.05.2024)

⁵³ Pomazansky M. Is There An Invisible Church? P. 1-4. URL: <https://holypesurrectiontucson.org/articles/Is%20There%20an%20Invisible%20Church.pdf> (дата звернення 18.05.2024)

приналежністю до якоїсь конкретної інституції. Ця теологічна позиція була радикальним відходом від католицького наголосу на інституційній Церкві як головному засобі благодаті та спасіння⁵⁴.

Протестантський погляд демократизував концепцію Церкви, зробивши її більш доступною та менш залежною від духовного посередництва. Однак ця перспектива також створює виклики, такі як поширення конфесій і потенціал доктринальної фрагментації. Наголос Реформації на безпосередніх стосунках людини з Богом призвів до різноманітного та часто розділеного християнського ландшафту, піднімаючи питання щодо єдності та узгодженості видимої Церкви. Незважаючи на ці виклики, протестантське бачення Церкви продовжує надихати на динамічний і орієнтований на місію підхід до віри. Розрізнення між видимою та невидимою Церквою підкреслює прихильність до особистої побожності та спільної відповідальності. Він заохочує віруючих шукати глибшого, більш автентичного досвіду віри, беручи активну участь у житті своїх місцевих конгрегацій⁵⁵. Цей подвійний фокус сприяє живому та заангажованому християнському свідченню, балансує між містичними аспектами віри та практичними реаліями церковного життя. Підсумовуючи, протестантська еклезіологія представляє тонке розуміння Церкви як видимої інституції та невидимої духовної реальності. Ця подвійність відображає притаманну напруженість і таємницю природи Церкви, визнаючи обмеженість людських інституцій, водночас підтверджуючи їхню необхідність для плекання віри та спільноти. Взаємодія між видимою та невидимою Церквою запрошує віруючих прийняти цілісне та динамічне бачення своєї віри, яке вшановує трансцендентні та іманентні аспекти їхнього духовного шляху⁵⁶.

Точка зору Жана Кальвіна на протестантську еклезіологію підкреслює заплутаний зв'язок між видимою та невидимою Церквою, з'ясовуючи таємницю та природу цих подвійних аспектів у християнській теології. Кальвін, один із

⁵⁴ Hauerwas S., Wood R. How the Church Became Invisible: A Christian Reading of American Literary Tradition. Religion & Literature The University of Notre Dame Vol. 38, No. 1 (Spring, 2006). P. 61-93.

⁵⁵ McGehee, J. Pittman. The invisible church : finding spirituality where you are. British Library Cataloging London: Westport, Connecticut, 2009. 158 p. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/the-invisible-church-finding-spirituality-where-you-are/126964372> (дата звернення 18.05.2024)

⁵⁶ The Invisible Church. Catholic priest. author and speaker. URL: <https://dwightlongenecker.com/the-invisible-church/> (дата звернення 18.05.2024)

провідних діячів протестантської Реформації, розробив комплексну теологічну основу, яка глибоко вплинула на протестантську думку. Він сформулював, що невидима Церква складається з обраних, обраних Богом для спасіння, відомих тільки Йому. Ця концепція підкреслює віру в те, що справжня віра і спасіння є справою серця і божественного призначення, а не людського визнання чи інституційної приналежності⁵⁷. Для Кальвіна невидима Церква представляє справжню духовну спільноту віруючих у всі віки та місця, об'єднаних вірою в Христа та благодаттю Бога. Воно долає людські межі та церковні поділи, втілюючи досконале, непорочне тіло Христа. З іншого боку, Кальвін визнавав важливість видимої Церкви, відчутної спільноти віруючих, які збираються для поклоніння, слухання Слова Божого та причастя до таїнств. Він розглядав видиму Церкву як важливий контекст для плекання віри, навчання здорової доктрини та відправлення таїнств, які він вважав засобами благодаті. Незважаючи на свою недосконалість і присутність у ній лицемірів і невіруючих, видима Церква є знаряддям, за допомогою якого Бог працює над розбудовою Свого народу та розширенням Свого царства. Еклезіологія Кальвіна підтримує критичний баланс між визнанням видимої важливості Церкви та визнанням її обмежень⁵⁸. Він вважав, що хоча видима Церква необхідна для практичного здійснення віри та спільнотних аспектів християнського життя, її не слід ототожнювати з невидимою Церквою⁵⁹. Видима Церква з її організаційними структурами, ритуалами та духовенством служить проявом невидимої Церкви на землі, але вона ніколи не може повністю охопити духовну реальність обраних. Це розрізнення підкреслює напругу між ідеальним і реальним, божественним і людським в еклезіології. Кальвін наголошував на необхідності того, щоб видима Церква якомога тісніше відповідала принципам невидимої Церкви, виступаючи за чистоту доктрини, належне відправлення таїнств і застосування церковної дисципліни для підтримки порядку та цілісності в громаді⁶⁰. Він також наголосив

⁵⁷ Hauerwas S., Wood R. How the Church Became Invisible: A Christian Reading of American Literary Tradition. Religion & Literature The University of Notre Dame Vol. 38, No. 1 (Spring, 2006). P. 61-93.

⁵⁸ Bartels Fr. The Church: Visible and Invisible. URL: <https://joyintruth.com/the-church-visible-and-invisible/> (дата звернення 18.05.2024)

⁵⁹ Maruyama T. Calvin's Ecclesiology: A Study in the History of Doctrine. Michigan: Eerdmans, 2022. P. 116.

⁶⁰ Bartels Fr. The Church: Visible and Invisible. URL: <https://joyintruth.com/the-church-visible-and-invisible/> (дата звернення 18.05.2024)

на важливості Святого Письма як найвищого авторитету для вчення та практики Церкви, відкидаючи будь-які людські традиції чи церковні декрети, які суперечать Слову Божому. На його думку, справжня Церква є там, де правильно проповідується Слово Боже і правильно уділяються таїнства. Крім того, концепція Кальвіна про священство всіх віруючих демократизувала церковну участь, кидаючи виклик ієрархічним структурам Католицької Церкви⁶¹. Він вірив, що кожен християнин має прямий доступ до Бога і може тлумачити Святе Письмо, сприяючи більш особистим і менш опосередкованим стосункам з божественним⁶². Однак він також визнав необхідність рукоположених священнослужителів, щоб керувати та навчати, забезпечуючи, щоб громада залишалася заснованою на здоровій доктрині та вірній практиці. Еклезіологія Кальвіна також торкалася питання церковної дисципліни, яку він вважав життєво необхідною для підтримки чистоти та свідчення Церкви. Він виступав за систему старійшин, які б наглядали за моральним і духовним благополуччям збору, виправляючи та спрямовуючи, якщо це необхідно. Цей наголос на дисципліні відображає його турботу про цілісність видимої Церкви та її роль у відображенні святості невидимої Церкви⁶³.

1.3. Трійця і Церква: дослідження еклезіології з тринітарно-протестанської точки зору

Відновлення інтересу до тринітарної теології останнім часом спонукало до досліджень еклезіології з явної тринітарної точки зору. Тим не менш, ці дослідження різко відрізняються у своїх висновках щодо церковної структури та організації. Дійсно, ці застосування настільки тісно відповідають церковним традиціям або розумінням, з яких походять самі богослови, що можна

⁶¹ Maruyama T. Calvin's Ecclesiology: A Study in the History of Doctrine. Michigan: Eerdmans, 2022. P. 119.

⁶² McGehee, J. Pittman. The invisible church : finding spirituality where you are. British Library Cataloging London: Westport, Connecticut, 2009. 158 p. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/the-invisible-church-finding-spirituality-where-you-are/126964372> (дата звернення 18.05.2024)

⁶³ The Invisible Church. Catholic priest. author and speaker. URL: <https://dwightlongenecker.com/the-invisible-church/> (дата звернення 18.05.2024)

сумніватися в тому, що Трійця дійсно є визначальною рисою. У цій статті розглядаються використані методології та їхні обмеження⁶⁴.

Відносини між Трійцею і Церквою є фундаментальними для протестантської еклезіології, підкреслюючи взаємозв'язок доктрини та спільноти. У протестантській традиції вчення про Трійцю визначає природу, місію та структуру Церкви, пропонуючи глибоке розуміння церковного життя. Триєдиний Бог — Отець, Син і Святий Дух — служить моделлю єдності та різноманітності Церкви, відображаючи сопричастя осіб, яке виходить за межі простої функціональної чи ієрархічної організації. Ця тринітарна перспектива стверджує, що Церква є не просто людською інституцією, але божественною спільнотою, вкоріненою у природі відносин Бога. Отець, як джерело і підтримувач, підкреслює залежність Церкви від Божої ініціативи та благодаті. Це ґрунтування на волі Отця підкреслює роль Церкви у виявленні Божого Царства на землі, наголошуючи на місії, служінні та свідченні. Таким чином, ідентичність Церкви оформлена в контексті відкупного плану Отця, який закликає віруючих брати участь у Його місії примирення та відновлення⁶⁵. Син, Ісус Христос, займає центральне місце в існуванні та місії Церкви. Його втілення, служіння, смерть і воскресіння є основою для віри та практики Церкви. Церква, як тіло Христа, покликана втілювати Його вчення, жертвну любов і відкупну роботу. Цей христоцентричний фокус формує богослужіння, таїнства та проголошення Церкви, сприяючи спільноті, яка прагне наслідувати приклад Христа в усіх аспектах життя. Єдність Церкви з Христом є одночасно даром і покликанням, що заохочує віруючих жити гідно свого покликання, віддзеркалюючи змінну силу Євангелія. Святий Дух відіграє вирішальну роль в актуалізації тринітарної ідентичності Церкви⁶⁶. Дух дає силу, скеровує та підтримує Церкву, дозволяючи віруючим жити своєю вірою динамічно та трансформаційно. Перебування Святого Духа сприяє розвитку почуття

⁶⁴ John F. O'Neill. *Charles Journet, the Divine Missions, and the Mystery of the Church*— by and foreword by John Baptist Ku. USA: The Catholic University of America Press, 2024. P. 98.

⁶⁵ Ralph D. 'Communion and the Trinity: The Free Church Ecclesiology of Miroslav Volf. A Catholic Response, *Pneuma* 22 (2000) P. 303-327.

⁶⁶ Hunt A. *The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective*. Irish Theological Quarterly. №70. 2005. P.215-235.

спільного розпізнавання, духовних дарів і плодів Духа, сприяючи місії та зростанню Церкви. Присутність Духа підтверджує залежність Церкви від божественної сили, а не від людських зусиль, заохочуючи позу смирення, молитви та відкритості до Божого керівництва⁶⁷. З точки зору протестантів ця тринітарна структура вимагає від Церкви втілити риси відносин, участі та місії. Це закликає до спільноти, яка віддзеркалює природу відносин Трійці, цінуючи взаємну любов, повагу та взаємозалежність між її членами⁶⁸. Цей наголос на відносинах сприяє еклезіології участі, де кожен віруючий розглядається як життєво важлива частина тіла, що робить внесок у життя та місію Церкви⁶⁹. Ця природа участі відображена у священстві всіх віруючих, що є ключовим принципом протестантської еклезіології, яка стверджує, що всі християни мають прямий доступ до Бога і покликані служити в різних якостях⁷⁰. Тринітарна перспектива також закликає Церкву бути місіонерською, брати участь у Божій відкуплювальній роботі у світі. Місія Церкви не є факультативною діяльністю, а віддзеркаленням самої її природи, що ґрунтується на посиленні любові триєдиного Бога⁷¹. Ця місіонерська орієнтація змушує Церкву свідчити Євангеліє словом і ділом, прагнучи справедливості, миру та примирення в розбитому світі. Таким чином, протестантська еклезіологія, сформована тринітарним розумінням, наголошує на Церкві як на спільноті учнів, об'єднаних у вірі, уповноважених Духом і відданих Божій місії. Підсумовуючи, Трійця глибоко формує протестантську еклезіологію, пропонуючи бачення Церкви, яка є взаємовідносинами, співучастю та місійною. Спокутна мета Батька, приклад втілення Сина та присутність Святого Духа, що наповнює силою, разом формують ідентичність і місію Церкви. Ці тринітарні рамки закликають Церкву відображати єдність і різноманітність триєдиного Бога, сприяючи спільноті, яка втілює любов, служіння та свідчення. Коли Церква прагне жити втіленням цього

⁶⁷ Dorothy C. B. *Practicing Theology: Beliefs and Practice in Christian Life*. Grand Rapids MI: Eerdmans, 2002. P. 67.

⁶⁸ Hunt A. *The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective*. Irish Theological Quarterly. №70. 2005. P. 215-235.

⁶⁹ Phan P. *The Gift of the Church: A Textbook on Ecclesiology* Collegeville MN: Liturgical Press, A Michael Glazier Book, 2000. P. 163-184.

⁷⁰ Hunt A. *The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective*. Irish Theological Quarterly. №70. 2005. P. 215-235.

⁷¹ Phan P. *The Gift of the Church: A Textbook on Ecclesiology* Collegeville MN: Liturgical Press, A Michael Glazier Book, 2000. P. 163-184.

тринітарного бачення, вона знаходить своє справжнє призначення та покликання у світі, беручи участь у безперервній Божій роботі спокутування та перетворення⁷².

Якщо дивитися через призму Святої Трійці, протестантська еклезіологія заглиблюється у відносини між Богом, Христом і Церквою. Це дослідження розкриває різноманітні точки зору серед протестантських богословів, кожна з яких пропонує унікальне розуміння природи та функції Церкви в рамках тринітарної теології. Однією з видатних фігур протестантської еклезіології є Жан Кальвін, чиї вчення значно вплинули на реформатську теологію. Кальвін наголошував на суверенітеті Бога в усіх аспектах життя та місії Церкви. У контексті Трійці Кальвін підкреслив центральне місце Христа як голови Церкви⁷³. Для Кальвіна Церква існує як тіло Христа з віруючими, об'єднаними своїми стосунками з ним⁷⁴. Це розуміння підкреслює тісний зв'язок між Христом і Церквою, відображаючи тринітарну динаміку єдності в розмаїтті⁷⁵. Ще одним впливовим голосом у протестантській еклезіології є Карл Барт, провідна постать у богослов'ї XX-го ст. Тринітарна перспектива Барта наголошувала на ролі Святого Духа в житті Церкви⁷⁶. Він розглядав Церкву як спільноту, покликану Духом, уповноважену для її місії свідчити про Христа у світі. Наголос Барта на діяльності Духа в Церкві відображає тринітарне розуміння постійної присутності та роботи Бога серед Його народу. Окрім Кальвіна та Барта, сучасні протестантські теологи продовжують займатися тринітарними темами в еклезіології. Юрген Мольтманн, наприклад, досліджує Церкву як товариство любові, засноване на тринітарних стосунках Отця, Сина і Духа. Мольтман наголошує на участі Церкви в божественному житті Трійці, закликаючи віруючих втілювати любов і єдність, що знаходяться в Божестві Подібним

⁷² John F. O'Neill. *Charles Journet, the Divine Missions, and the Mystery of the Church*— by and foreword by John Baptist Ku. USA: The Catholic University of America Press, 2024. P. 298.

⁷³ Dorothy C. B. , *Practicing Theology: Beliefs and Practice in Christian Life*. Grand Rapids MI: Eerdmans, 2002. P. 309.

⁷⁴ Maruyama T. *Calvin's Ecclesiology: A Study in the History of Doctrine*. Michigan: Eerdmans, 2022. P. 118.

⁷⁵ Hunt A. *The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective*. *Irish Theological Quarterly*. №70. 2005. P.215-235.

⁷⁶ Ralph D. 'Communion and the Trinity: The Free Church Ecclesiology of Miroslav Volf. A Catholic Response, *Pneuma* 22 (2000) P. 303-327.

чином⁷⁷. Стенлі Гренц пропонує тринітарне бачення Церкви як спільноти осіб, що відображає взаємозв'язкові природи Трійці⁷⁸. Гренц підкреслює важливість взаємного проживання та співпраці між віруючими, віддзеркалюючи божественну єдність Отця, Сина та Духа⁷⁹. Цей наголос на взаємозв'язку підкреслює взаємозв'язок членів Церкви, вкорінений у їхній спільній ідентичності дітей Божих. Загалом протестантська еклезіологія з точки зору Святої Трійці охоплює багатий спектр богословських ідей. Від наголосу Кальвіна на Христі як голові Церкви до зосередженості Барта на присутності Духа, що наповнює силою, і від дослідження Мольтманом божественного товариства до бачення Гренца спільноти стосунків кожна перспектива пропонує цінний внесок у наше розуміння Церкви в рамках тринітаріїв. Через постійний діалог і роздуми протестантські богослови продовжують поглиблювати свою оцінку динамічної взаємодії між Богом, Христом і Церквою в таємниці Пресвятої Трійці⁸⁰.

Висновки до 1 розділу

Отже, формування протестантської еклезіології зосереджується на розумінні природи, структури та ідентичності Церкви в межах протестантських традицій, підкреслюючи її теологічні корені та відмінні характеристики. Протестантська еклезіологія, що розвивається з епохи Реформації, ознаменувала критичний відхід від церковного авторитету Римо-Католицької Церкви, просуваючи нове бачення Церкви як безпосередньо пов'язаної зі Святим Письмом і євангельським посланням. Цей підхід наголошував на Церкві як на видимій і невидимій – тема, яка глибоко вкорінена в реформаційній думці, де видима Церква становить спільноту зібраних віруючих у Христа, тоді як невидима Церква втілює справжню спільноту святих, повністю відомих лише

⁷⁷ Hunt A. The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective. *Irish Theological Quarterly*. №70. 2005. P. 215-235.

⁷⁸ Shatalov, Y. Stanley J. Grenz's communitarian ecclesiology. *Skhid*, №3(155). 2018. P. 94-97.

⁷⁹ Grenz S. J. "Ecclesiology." *The Cambridge Companion to Postmodern Theology* / ed. Kevin J. Vanhoozer. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2004. P. 252-268.

⁸⁰ Hunt A. The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective. *Irish Theological Quarterly*. №70. 2005. P. 215-235.

Богу. Концепція підкреслює, що автентичність Церкви ґрунтується на вірі та вірності Святому Письму, а не лише на інституційному авторитеті. Крім того, протестантська еклезіологія звертає увагу на таємницю Церкви, вважаючи її священним, але недосконалим проявом у світі, визнаючи її ідентичність як зібрання людей із вадами, об'єднаних у Христі. Дослідження Церкви з тринітарно-протестантської перспективи ще більше збагачує це розуміння, ґрунтуючи еклезіологію на реляційній природі Трійці. Отець, Син і Святий Дух служать моделлю спільотної та стосункової сутності Церкви, відображаючи божественну єдність і різноманітність у Тілі Христовому. У цьому світлі Церква є не просто інституцією, але вираженням Божої спільотної любові, втілюючи тринітарне товариство та місію. Вкорінюючи протестантську еклезіологію в таємницю видимої та невидимої Церкви та відображаючи тринітарну єдність, протестантська думка формулює богословську основу, яка цінує спільноту, вірність Святому Письму та трансформуючу силу благодаті. Ця перспектива сприяє погляду на Церкву як на динамічне та духовно живе тіло, яке виходить за межі організаційних структур, зосереджуючись на своєму божественному покликанні свідчити, служити та втілювати присутність Христа у світі.

РОЗДІЛ 2

МИРОСЛАВ ВУЛЬФ — ХОРВАТСЬКИЙ ПРОТЕСТАНТСЬКИЙ БОГОСЛОВ
І ГРОМАДСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛ

Мирослав Вульф — один із провідних теологів нашого часу, який робить великий внесок у міжрелігійний діалог та інтеграцію релігії в публічне життя. Його роботи мають істотний вплив на академічні та релігійні кола, а також на громадські дискусії про роль релігії в сучасному світі⁸¹. Народжений у Хорватії досвід Вульфа в бурхливому соціально-політичному ландшафті Балкан сформулював його підхід до теології, де він наголошує на цілющій силі прощення та необхідності примирення. Він стверджує, що теологія повинна виходити за межі академічних і церковних стін, щоб впливати на соціальні, політичні та економічні структури, що робить його роботу особливо актуальною в глобалізованому світі. Як професор Єльської богословської школи та директор-засновник Єльського центру віри та культури, Вульф виступає за роль віри у розвитку інклюзивного та справедливого суспільства. Його центральна ідея полягає в тому, що релігійна віра, особливо християнство, має потенціал трансформувати окремих людей і спільноти, культивуючи такі чесноти, як любов, прощення та щедрість. Вульф демонструє, що богослов'я – це не ізольована дисципліна, а практична сфера, здатна формувати стосунки в реальному світі та соціальні структури. Його ідеї пропонують трансформаційний погляд на те, як віра може сприяти позитивному розвитку суспільства, допомагаючи подолати розбіжності та сприяти справжньому екуменізму⁸².

⁸¹ Miroslav Volf. The Martell Agency. URL: <https://themartellagency.com/authors/miroslav-volf/> (дата звернення 19.09.2024)

⁸² Trisia K. N. Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82–89.

2.1. Біографічний нарис Мирослава Вульфа

Мирослав Вульф⁸³ є «одним із найвідоміших теологів нашого часу». Він є засновником і директором Єльського центру віри та культури, а також професором богослов'я Генрі Б. Райта в Богословській школі Єльського університету. Він вивчав філософію та теологію у своїй рідній Хорватії та США, а також здобув докторський та постдокторський ступені (з найвищою відзнакою) в Тюбінгенському університеті, Німеччина⁸⁴.

Походження Мирослава Вульфа є різноманітним. Народився в Осієку, Хорватія, у 1956 р., більшу частину свого дитинства провів, у Нові-Саді, Сербія (на той час обидві країни входили до складу Югославії). Його батько, Драгутін Вульф, був наполовину німцем, а мати належала до чеської меншини. У цьому він представляє змішане походження багатьох колишніх югослов'ян. Проте його досвід, як дитини п'ятдесятницького пастора, був більш незвичайним. Бути практикуючим християнином взагалі було складно, ототожнювати себе з євангельськими християнами замість традиційних Сербської православної чи Хорватської католицької церков було ще важче. незвичайно і так донині. Звичайно, Вульф вважав ці асоціації бентежними та складними. Проте цей контекст як аутсайдера, маргіналізованого комуністичним режимом, дав Вульфу унікальну перспективу, яка вплинула на його подальшу роботу⁸⁵.

Реакція його родини як на ворожу комуністичну державу, так і на особисту трагедію – смерть старшого брата Вульфа у віці п'яти років – вплинула на розуміння Вульфом християнської реакції на несправедливість. Він зазначив, що його робота є в певному сенсі теологічною відповіддю на життя та дії його батьків у цих обставинах: «Ставлення та практика щодо «ворога» та «переслідувача», яких я навився в церкві мого тата та в нашому домі, глибоко сформували моє теологічне мислення. «Ворога» треба любити, незважаючи на

⁸³ Див Додаток А.

⁸⁴ Trisia K. N. *Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering*. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82–89.

⁸⁵ Там само.

його або її ворожнечу. У цьому простому наказі міститься цілий спосіб життя і ціла теологічна програма»⁸⁶.

Батьки Вульфа регулярно відкривали свій дім для християн і маргіналів. Батьки також пробачили смерть його брата під час гри з місцевими солдатами. Пишучи про наступну судову справу, Вульф зазначив, що мій батько наполягав на тому, щоб вони з моєю матір'ю... пробачили. Вони не будуть висувати звинувачення, сказав він. Навіщо ще одній матері занурюватися в горе, цього разу через те, що життя її сина, хорошого хлопчика, але необережного у вирішальну хвилину, було зруйновано руками правосуддя⁸⁷.

Цей особистий досвід та інші є центральними у формуванні та фокусі теології Вульфа. Ключові питання прощення та справедливості, життя з ворогом і допомоги маргіналізованим і неправомірним – це питання, з якими Вульф жив усе своє життя. Саме ця довга історія роздумів і живих реакцій на такі складні обставини надає такої глибини богословським роздумам Вульфа над тими ж питаннями⁸⁸.

Роль Вульфа як аутсайдера тривала більшу частину його юного дорослого життя, коли він переїхав до США, Німеччини та ненадовго повернувся до Югославії для проходження військової служби. Коли він був солдатом, його іноземні зв'язки та християнські переконання зробили його мішенню для психологічних тортур. Цей досвід і його подальша боротьба з прощенням, про яку детально описано в книзі «Кінець пам'яті: справедливо пам'ятати у світі насильства», надає роздумам Вульфа про роль жертв у правосудді особливої ваги⁸⁹.

Перші богословські кроки Вульфа були під наглядом Петра Кузьміча, його зятя та директора факультету євангельської теології в Осієку. Закінчивши ступінь бакалавра в 1977 р., Вульф перейшов на ступінь магістра в теологічній семінарії Фуллера (закінчив у 1979 р.), а потім отримав ступінь доктора філософії

⁸⁶ Trisia K. N. *Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering*. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82–89.

⁸⁷ Willis B. *Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia*. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 14.

⁸⁸ Там само. P. 16.

⁸⁹ Trisia K. N. *Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering*. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82–89.

в Тюбінгені під керівництвом Юргена Мольмана, зосереджуючись на марксистському розумінні праці (закінчив у 1986 р.). У той час як культурне походження є важливим для розуміння занепокоєнь Вульфа та його впливу, Мольмана можна вважати найбільшим теологічним впливом на Вульфа. Велика частина творів Вульфа спирається на систематичну тринітарну та есхатологічну теологію Мольмана⁹⁰. Багато в чому роботи Вульфа можна читати як «після Мольмана» в тому сенсі, що його творчість починається там, де Мольман закінчив. Під час подальшої освіти він підтримував тісні зв'язки з Хорватією, повернувшись як викладач, а потім професор систематичної теології з 1984 по 1991 рр. Він швидко просувався по кар'єрних сходах і повернувся, щоб викладати у Фуллері з 1991 по 1998 рр. Він користувався великим попитом, і йому пропонували посади в Гейдельберзі, Дьюку та Єльському університеті, а також претендували на посаду в Гарварді. У 1998 р. Вульф зупинився на ролі Генрі Б. Райта, професора систематичної теології та директора Центру віри та культури в Єльському університеті. Цю роль, здається, було обрано частково тому, що вона давала йому свободу продовжувати свою теологічну роботу в постійному спілкуванні з культурою⁹¹. Його турбота про актуальність богословських роздумів демонструється в його популярних пастирських статтях у «Christian Century» та його участі у публікації документа «Спільне слово», який сприяє позитивним і мирним мусульмансько-християнським відносинам⁹². Центр залучає людей за межами богословської академії, включаючи служителів і бізнес-лідерів. Це відображає занепокоєння Вульфа тим, що богослов'я – це не інтелектуальні справи, а скерування, підтримка та просування практики віри в повсякденному житті. Центр зосереджується на дослідженні процвітання людини, віри на робочому місці, примирення між мусульманами та християнами та мирного співіснування в глобалізованому світі⁹³.

⁹⁰ Volf M. 'Theology for a Way of Life', ed. Miroslav Volf and Dorothy C. Bass, *Practicing Theology*, William B Eerdmans, Cambridge, 2002, P. 245-263.

⁹¹ Miroslav Volf and Theology. URL: <https://www.cccckc.org/miroslav-volf-theology/> (дата звернення 19.09.2024)

⁹² Miroslav Volf. The Martell Agency. URL: <https://themartellagency.com/authors/miroslav-volf/> (дата звернення 19.09.2024)

⁹³ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 16.

Біографія Вульфа, можливо, демонструє, чому його важко класифікувати. Марк Оппенгеймер коментує, що «Вульф має католицтво біженця». Він неохоче приєднується до будь-якого табору — військового, етнічного чи інтелектуального». Звичайно, теологічно класифікувати Вульфа важко. «Він еклектичний, — каже Майкл Гортон, євангеліст-реформатор, який викладає у Вестмінстерській теологічній семінарії в Каліфорнії⁹⁴. — І в епоху, яка підозріло ставиться до систематизації, його еклектичні запозичення з різних традицій дають йому певні переваги перед більш традиційною «школою» богословів. Він був вихований п'ятидесятником, але він критично ставиться до п'ятдесятницької еклезіології. Він, очевидно, не кальвініст, але певні теми реформатської теології перегукуються в його творчості». Безумовно, Вульф відійшов від будь-якої форми п'ятдесятницького ярлика. Його все ще загалом класифікують як євангеліста, і, поки він перебував у США, він був членом єпископальної церкви. Проте його теологія спирається на різних мислителів, і він не хоче називати себе⁹⁵.

Роль перспективи є важливою у більшості робіт Вульфа. Йому подобається розглядати різноманітні точки зору та запозичувати їх у мислителів, яких можна було б очікувати від нього. Здається, ця здатність значною пов'язана з його досвідом аутсайдера. Головні події життя Вульфа явно вплинули на його теологічні занепокоєння. Те, що його досвід є досить незвичайним для богослова, можливо, означає, що його вплив на його теологічну роботу лише підкреслюється, а не той факт, що вони мають надзвичайний вплив сам по собі⁹⁶. Подібним чином його зустріч із Мольтманом та їхня постійна взаємодія протягом кількох років зіграли ключову роль у розвитку його розуміння систематичної теології та його акценту на теологічних темах, розроблених Мольтманом. Останніми роками відбулися зміни в його впливах, які були

⁹⁴ Wolf M. After Moltmann in ed. Richard Bauckham, *God Will be All in All: The Eschatology of Jürgen Moltmann*, T&T Clark, Edinburgh, 1999, P. 233-258.

⁹⁵ Willis B. Miroslav Wolf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 17.

⁹⁶ Trisia K. N. Philosopher-Theologian Miroslav Wolf's Thoughts on the Theology of Remembering. *Indonesian Journal of Christian Education and Theology*, 1(2), 2022. P. 82–89.

насамперед впливами американської академії та суспільства⁹⁷. Останнім часом особливо помітний вплив мав Ніколас Волтерсторф. Вульф визнає, що в його роботі спостерігався рух у бік занепокоєння проблемою «концепції людського процвітання як досвіду задоволення, а потім залучення релігії для підтримки почуття простого емпіричного задоволення як хорошого життя» Він вважає це проблемою, яка існує не лише в Америці, але, там, мабуть, є найгострішою. Звичайно, здається, що він теолог, який реагує на своє оточення та контекст. Його теологічні занепокоєння вмотивовані тим, що він вважає найактуальнішими проблемами навколишнього суспільства⁹⁸.

2.2. Творчість хорватського богослова

Мирослав Вульф, видатний богослов, зробив значний внесок у сучасну християнську думку, зокрема у сферах примирення, релігійної ідентичності та теології. Його робота глибоко стосується перетину віри, політики та культури, того як релігійні переконання можуть формувати та трансформувати публічну сферу в плюралістичному світі⁹⁹.

Перша значна публікація Вульфа – «Праця в дусі: назустріч теології праці» – опублікована в 1991 р. була значною мірою переробкою матеріалу його докторської дисертації. Відкидаючи Лютерове уявлення про роботу як покликання як про нездатність мати справу з множинністю сучасних практик зайнятості, Вульф виступав за розуміння роботи, заснованої на харизмах, дарах Духа. «За подобою нашою: Церква як образ Трійці» була опублікована 1996 р. німецькою та 1998 р. англійською мовами. Це знову була робота, виконана під наглядом Мольтмана, і представлена як «Vofls Habilitationsschrift»¹⁰⁰. Він прагнув стати корективом до надто індивідуалістичного розуміння (і практики)

⁹⁷ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 17-18.

⁹⁸ Trisia K. N. Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82–89.

⁹⁹ Volf M. Against a Pretentious Church: A Rejoinder to Bell's Response.' Modern Theology 19:2, Blackwell Publishing Ltd. Oxford, April, 2003. P. 281-285.

¹⁰⁰ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. Mission and Theology, 55, 2021. P. 16.

протестантської еклезіології. У діалозі з Йозефом Ратцінгером і Джоном Зізіуласом Вульф мав намір обґрунтувати еклезіологію протестантської вільної церкви в тринітарній спільноті, зберігаючи при цьому критичну дистанцію щодо ієрархічних наслідків праці обох чоловіків¹⁰¹.

У 1996 р. була опублікована книга «Виключення та обійми: теологічне дослідження ідентичності, відмінності та примирення», яка отримала широке визнання, оскільки була написана наприкінці конфлікту на Балканах у 1990-х роках. Вона пропонувала розуміння людської ідентичності за зразком взаємної самовіддачі Трійці. Для Вульфа засоби досягнення та втілення цієї повноти людської ідентичності можна здебільшого зрозуміти в термінах практики обіймів¹⁰².

Теми дарування та прощення були висвітлені далі в більш ґрунтовній праці «Free of Charge: Giving and Forgiving in a Culture Stripped of Grace» у 2005 р.¹⁰³. Тут Вульф знову намагається запропонувати альтернативи поширеному розумінню Божої благодаті. Він намагається протистояти поширеному уявленню про Бога як про Санта-Клауса, натомість пропонує більш тонке прочитання способів, якими Бог дає, і заклик до християн давати так, як дає Бог. Цей текст також знаменує зміну в мисленні Вульфа про справедливість¹⁰⁴. Тут відплатна справедливість протиставляється прощенню, а не переосмисленню справедливості, знайденому в «Виключенні та обіймах». Хоча Вульф заперечує, що писав явно з думкою про аудиторію, контекст цієї та пізніших робіт виглядає більш американським, а не європейським його попередніми роботами¹⁰⁵.

У 2006 р. вийшов його твір під назвою «The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World», який у певному сенсі став сиквелом «Exclusion and

¹⁰¹ Miroslav Volf. The Martell Agency. URL: <https://themartellagency.com/authors/miroslav-volf/> (дата звернення 19.09.2024)

¹⁰² Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 24.

¹⁰³ Miroslav Volf and Theology. URL: <https://www.cccckc.org/miroslav-volf-theology/> (дата звернення 19.09.2024)

¹⁰⁴ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. Studies in Reformed Theology, 2009 P. 313–325.

¹⁰⁵ Volf M. The Trinity is Our Social Programme: The Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement', Modern Theology 14:3, Blackwell Publishing Ltd. July, 1998. P. 403-423.

Embrace»¹⁰⁶. У ньому йдеться про те, як спогади про несправедливість формують ідентичність і можливості запам'ятовувати події, не відновлюючи болю від перенесеної несправедливості. Есхатологія знову виходить на перший план, коли Вульф намагається зрозуміти, як можна зберегти особистість, у той час як болісні гріхи викорінюються. Вульф видав кілька інших томів, а також опублікував книгу зібраних статей у «Against the Tide» у 2009 р. та опублікував низку статей у журналах¹⁰⁷.

Однією з центральних ідей у його творчості є поняття примирення. Вульф досліджує, як християнська віра закликає до примирення між окремими людьми, громадами і навіть націями¹⁰⁸. Його особисте минуле, яке виросло в контексті політичної та релігійної напруги в колишній Югославії, глибоко впливає на його підхід до цих питань. Через свої теологічні роздуми він намагається подолати розбіжності, створені етнічними, релігійними чи ідеологічними відмінностями. Його підхід до примирення не є просто теоретичним; воно ґрунтується на вірі в те, що віра повинна вести до конкретних дій, сприяючи миру та взаєморозумінню в розколотому світі¹⁰⁹.

Іншим значним внеском є дослідження Вульфа про прощення. Він формулює прощення як глибоко особистий і глибоко спільнотний акт. Для Вульфа прощення – це не просто відмова від особистих кривд, а й відновлення стосунків і сприяння більшому зціленню суспільства. Він наголошує на трансформаційній силі прощення, стверджуючи, що воно має потенціал звільнити окремих людей і спільноти від циклів насильства та відплати¹¹⁰.

Окрім примирення та прощення, Вульфа хвилює суспільна роль віри. У таких роботах, як «Громадська віра: як послідовники Христа повинні служити загальному благу», він стверджує, що релігія повинна суттєво взаємодіяти з

¹⁰⁶ Volf M. The Final Reconciliation: Reflections on a Social Dimension of the Eschatological Transition. / Ed. James J. Buckley and L. Gregory Jones, Theology and Eschatology at the Turn of the Millenium, Blackwell, Oxford, 2001. P. 89-112.

¹⁰⁷ Volf M. 'Being as God Is' in ed. Miroslav Volf and Michael Welker, God's Life in Trinity, Fortress Press, Minneapolis, 2006. P. 3-12.

¹⁰⁸ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 25-26.

¹⁰⁹ Volf M. After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity, William. B. Eerdmans, Cambridge, 1998. P. 115.

¹¹⁰ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 27.

громадськістю, не стаючи примусовою чи нетерпимою¹¹¹. Він виступає за модель віри, яка є зацікавленою, але скромною, сприяє суспільному добробуту, поважаючи плюралізм. Вульф вважає, що християнство, якщо його правильно розуміти та практикувати, може багато чого запропонувати з точки зору сприяння справедливості, співчуття та загального блага¹¹².

Вульф також бореться з концепцією виключення та обіймів. У своїй знаковій книзі «Exclusion and Embrace» він досліджує, як люди схильні виключати тих, хто відрізняється через расу, релігію чи ідеологію¹¹³. Він закликає до етики обіймів, яка ґрунтується на християнському посланні любові та прийняття, яка протистоїть спокусі демонізувати чи маргіналізувати іншого. Ця тема обіймів є центральною для бачення Вульфа примиреного світу, де люди відкриті до інших, а не ворожі¹¹⁴.

У своїх творах Вульф демонструє глибоке усвідомлення складності сучасного життя. Він визнає, що теологія повинна говорити про сучасні проблеми, такі як глобалізація, плюралізм і виклики співіснування в різноманітних суспільствах. Проте він залишається відданим основним принципам християнської віри, вважаючи, що вони пропонують потужні ресурси для вирішення цих проблем. Його творчість відзначена глибокою відданістю справедливості, співчуттю та трансформаційній силі віри¹¹⁵.

Таким чином, Мирослав Вульф написав кілька відомих на весь світ теологічних праць:

- «Виключення та обійми: теологічне дослідження ідентичності, відмінності та примирення» (1996 р.) Це найвідоміша робота Вульфа, де він досліджує теми відчуження та примирення. Він використовує свій особистий досвід війни та конфлікту в колишній Югославії, щоб розмірковувати про те, як люди виключають інших на основі ідентичності, релігії чи ідеології. Вульф

¹¹¹ Volf M. The Trinity is Our Social Programme: The Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement', *Modern Theology* 14:3, Blackwell Publishing Ltd. July 1998, P. 403-423.

¹¹² Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 11.

¹¹³ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 28-29.

¹¹⁴ Volf M. 'Theology for a Way of Life', ed. Miroslav Volf and Dorothy C. Bass, *Practicing Theology*, William B Eerdmans, Cambridge, 2002, P. 245-263.

¹¹⁵ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 28.

виступає за етику «обіймів», заклик відкритися іншим, а не створювати розбіжності. Ця робота справила глибокий вплив на дискусії навколо прощення, справедливості та співіснування.

- «Громадська віра: як послідовники Христа повинні служити загальному благу» (2011 р.) У цій книзі Вульф розглядає роль віри в суспільній сфері. Він стверджує, що християнство не повинно виходити з суспільного життя, але й не повинно нав'язуватися суспільству. Натомість Вульф пропонує модель залучення громадськості, яка водночас є активною та поважає плюралізм, зосереджуючись на загальному блазі.

- «Розквіт: навіщо нам потрібна релігія в глобалізованому світі» (2016 р.). Ця робота розмірковує про значення релігії в глобалізованому та плюралістичному світі. Вульф стверджує, що процвітання людини є неповним без релігії, особливо християнства. Він обговорює, як віра може сприяти добробуту людей, глобальному миру та прагненню до справедливості.

- «Безкоштовно: давати і прощати в культурі, позбавленій благодаті» (2005 р.). Ця книга присвячена темі дарування та прощення в сучасній культурі. Вульф протиставляє сучасне ставлення до великодушності та прощення християнському розумінню цих чеснот. Він підкреслює, що благодать, як центральний принцип християнства, часто відсутній у сучасному транзакційному світі, і пропонує теологічну відповідь на це питання.

- «За подобою нашою: Церква як образ Трійці» (1998 р.) У цій богословській праці Вульф досліджує еклезіологію, зокрема природу церкви у зв'язку з Трійцею. Він виступає за вільну, егалітарну структуру церкви, яка відображає стосунки всередині Трійці. Ця робота пов'язана з різними теологічними традиціями, включаючи римо-католицизм і східне православ'я.

- «Аллах: християнська відповідь» (2011 р.) У цій книзі Вульф досліджує відносини між християнством та ісламом, зосереджуючись на спільній вірі в єдиного Бога. Він наводить аргументи на користь можливості мирного співіснування між двома віросповіданнями та досліджує, чи

мусульмани та християни поклоняються одному Богу. Ця робота викликала значну дискусію щодо міжконфесійного діалогу¹¹⁶.

2.3. Особливості богословського вчення Мирослава Вульфа

Богословське вчення Мирослава Вульфа відзначається наголосом на примиренні, обіймах і важливості людського процвітання, все підкріплене глибоким залученням до тем прощення, справедливості та ролі церкви в сучасному світі. Одним із аспектів теології Вульфа є його поняття «виключення та обіймів», концепція, яку він представляє для вирішення проблем ідентичності, відмінності та насильства. У своїй основоположній праці «Exclusion and Embrace» Вульф досліджує, як відчуження функціонує як механізм самозахисту, що часто призводить до насильства та пригнічення¹¹⁷. Однак він протиставляє це християнському заклику прийняти іншого, що, хоч і складно, є важливим для справжнього примирення. Вульф наполягає на тому, що ці обійми повинні передбачати баланс між збереженням власної ідентичності та пропонуванням справжньої гостинності іншому. Його богословський підхід сформований його власним досвідом, особливо під час дитинства на охоплених війною Балканах, де етнічні та релігійні конфлікти підкреслювали потребу в примиренні. Вчення Вульфа також підкреслює роль пам'яті в процесі примирення¹¹⁸. На відміну від тих, хто стверджує, що для примирення потрібно забути минулі помилки, Вульф вважає, що зцілена пам'ять є важливою. Це означає пам'ятати правильно — не з почуття помсти, а так, щоб сприяти прощенню та зціленню. Іншим важливим аспектом теології Вульфа є його зосередженість на процвітанні людини, про що йдеться в «Громадській вірі». Він стверджує, що християнська віра не повинна бути віднесена до приватної сфери, а повинна активно сприяти загальному благу. Однак цей внесок має уникати примусу, а замість цього втілювати переконання

¹¹⁶ Trisia K. N. Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82–89.

¹¹⁷ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. Studies in Reformed Theology, 2009 P. 313–325.

¹¹⁸ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. Mission and Theology, 55, 2021. P. 14.

та любов, сприяючи суспільним структурам, які сприяють процвітання людини. Вульф також глибоко розглядає ідею радості як теологічної концепції, припускаючи, що радість є ознакою добре прожитого життя у відповідності з Божою волею. Він пов'язує це з ідеєю, що віра має стосуватися не лише індивідуального спасіння, а й створення умов для радісного, справедливого та мирного суспільства. Іншою особливістю теології Вульфа є його критика тенденцій сучасності до надмірного індивідуалізму та споживацтва¹¹⁹.

Вульф закликає до бачення церкви як спільноти відмінностей, де люди можуть зберігати свою унікальну ідентичність, будучи частиною великого цілого. Його бачення церкви як місця радикальної гостинності та єдності серед різноманіття кидає виклик як відчуженню в релігійних громадах, так і фрагментації суспільства¹²⁰. Нарешті, теологія Вульфа є глибоко екуменічною та міжконфесійною, як видно з його діалогів з ісламом та іншими релігійними традиціями. Він вважає, що християни повинні вступати з представниками інших віросповідань не лише в діалог, але й у спільні дії для загального блага, зберігаючи відмінність християнської ідентичності. Його богословська робота заохочує широкий, інклюзивний підхід до життя християнської віри в плюралістичному світі, завжди вказуючи на примирення, радість і процвітання людини¹²¹.

2.3.1. Еклезіологія

Еклезіологія Вульфа сформована його досвідом війни, переміщення та його глибоким залученням до тем примирення, справедливості та людського процвітання. Його бачення церкви ґрунтується на його ширшій теологічній структурі, яка наголошує на інклюзії, прийнятті «іншого» та реляційній природі Бога¹²². Для Вульфа церква — це не просто спільнота віруючих, а відображення самої Трійці з її взаємовідносницькою, самовідданою та інклюзивною природою.

¹¹⁹ Trisia K. N. Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. *Indonesian Journal of Christian Education and Theology*, 1(2), 2022. P. 82–89.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Там само.

¹²² Volf M. *After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity*, William. B. Eerdmans, Cambridge, 1998. P. 155.

Церква, на думку Вульфа, покликана втілювати радикальну любов і гостинність, які походять із самої природи Бога. В основі еклезіології Вульфа лежить ідея «виключення та обіймів», яка є назвою однієї з його найвпливовіших праць. У цьому він стверджує, що церква завжди повинна керувати напругою між ідентичністю спільноти та її відкритістю до інших. Відчуження, стверджує він, є руйнівною силою, яка відчужує людей одне від одного, але обійми є теологічною відповіддю, яка відкриває простір для примирення, прощення та побудови спільноти. Вульф бачить церкву як місце, де такі обійми можуть і повинні мати місце¹²³. Він наголошує, що церква повинна активно брати участь у створенні простору, де різні люди можуть збиратися разом і примирятися один з одним, відображаючи примирну роботу Христа¹²⁴. Крім того, еклезіологія Вульфа є глибоко есхатологічною. Він вірить, що церква є передчуттям Царства Божого і що вона має роль вказувати на майбутню реальність, де Божа воля повністю виконується як на землі, так і на небі. Ця орієнтація на майбутнє означає, що церква повинна брати участь у питаннях соціальної справедливості, виступати за мир і працювати над процвітанням усіх людей. Для Вульфа церква не може бути зосередженою всередині себе чи просто зосередженою на духовних турботах, відірваних від світу¹²⁵. Натомість воно має бути активним діячем у світі, беручи участь у Божій відкуплювальній роботі для всього створіння. Іншим ключовим аспектом еклезіології Вульфа є його акцент на церкві як пневматологічній спільноті. Він стверджує, що Святий Дух є тим, хто дає силу та підтримує церкву, роблячи її живим, динамічним тілом, яке постійно оновлюється¹²⁶. Робота Духа в церкві – це те, що дозволяє їй бути місцем трансформації та зцілення. Вульф також критикує традиційні церковні структури, які, на його думку, можуть стати занадто жорсткими або ієрархічними, виступаючи за більш плавну форму церковного управління, яка відображає керівництво Духа. Еклезіологія Вульфа

¹²³ Volf M. 'Theology for a Way of Life', ed. Miroslav Volf and Dorothy C. Bass, *Practicing Theology*, William B Eerdmans, Cambridge, 2002, P. 245-263.

¹²⁴ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 151.

¹²⁵ Trisia K. N. Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. *Indonesian Journal of Christian Education and Theology*, 1(2), 2022. P. 82–89.

¹²⁶ Volf M. 'Theology for a Way of Life', ed. Miroslav Volf and Dorothy C. Bass, *Practicing Theology*, William B Eerdmans, Cambridge, 2002, P. 245-263.

не позбавлена викликів¹²⁷. Він визнає, що важко підтримувати баланс між ідентичністю та відкритістю, особливо у світі, позначеному глибокими розколами, насильством і страхом перед іншим. Однак він наполягає на тому, що церква не повинна відступати в самозахист, але повинна ризикувати вразливістю та відкритістю для інших, щоб вірно відображати любов Бога. Внесок Вульфа в еклезіологію був особливо впливовим у контексті конфлікту та постконфліктної реконструкції, де роль церкви в примиренні та розбудові миру є вкрай необхідною¹²⁸. Його бачення церкви як примиреної та примирної спільноти надихнуло теологів, пасторів і мирян на переосмислення природи та місії церкви в сучасному світі. Еклезіологія Мирослава Вульфа є баченням Церкви як спільноти, сформованої Трійцею, покликаної до радикальних обіймів, орієнтованої на прийдешнє Царство Боже та уповноваженої Святим Духом. Його наголос на примиренні, включеності та справедливості робить його еклезіологічне бачення особливо актуальним у нашому розколотому світі, де церква покликана бути маяком надії, зцілення та єдності¹²⁹.

2.3.2. Есхатологія

Есхатологія займає центральне місце в теології Вульфа. У «Праці в душі» Вульф спирається на роботу Мольтмана, спираючись саме на теологію надії, щоб помістити концепцію нового творіння в центр своєї теології праці.¹³⁰ Це нове творіння є «кінцем усіх Божих намірів щодо всесвіту, і як таке, явно чи неявно, є необхідним критерієм для всіх людських дій». Це створює основну категорію богословської думки Вульфа. У «Виключенні та обіймах» він часто відходить від бачення есхатологічної досконалості, щоб зрозуміти кінцеву мету теперішньої дії. У «Кінці пам'яті» є подібний наголос на безперервності теперішньої дії зі

¹²⁷ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське релігієзнавство. 2020. № 91. С. 127-150.

¹²⁸ Мирослав Вульф. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 143.

¹²⁹ Trisia K. N. Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82–89.

¹³⁰ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 32.

встановленням майбутнього Божого царства. Це надає богослов'ю Вульфа динамічності, оскільки воно завжди передбачає і прагне до нового творіння. Це нове творіння не є повністю конкретизованим Вульфом, але, можливо, є коротким для есхатології Мольтмана¹³¹.

Праця в Дусі виступає за трансформаційний есхатологічний погляд і проти ідеї знищення світу. Вульф припускає, що «без теологічно обґрунтованої віри у внутрішню цінність і доброту творіння позитивна культурна причетність теологічно витає в повітрі».

Тих, хто бачить цінність праці в тому, як вона може або не може сприяти євангелізації чи освяченню. Найголовніше, що Вульф підкреслює ідею безперервності між діями в теперішньому та майбутньому королівстві. Важливим елементом цього есхатологічного погляду є те, що твори, які залишаються непоміченими у світі, не втрачаються назавжди. Те, що вони створюють, цінується та прославляється в новому творінні¹³².

У цьому тексті Вульф також припускає, що протологічне богослов'я праці є менш повним, ніж есхатологічне, але наполягає на тому, що протологію не слід ігнорувати, оскільки «нове творіння виникає через трансформацію першого творіння, співпраця з Богом у збереженні світу повинна бути невід'ємною частиною співпраці з Богом у перетворенні світу».

Ідея створених людей, яка, як правило, лежить в основі християнських намагань зрозуміти справедливість як права людини, наприклад. Вульф також припускає, що протологічні пояснення мають тенденцію підтримувати статус-кво. З точки зору теорії справедливості це також може бути правдою¹³³. Звісно, есхатологічне бачення Вульфа виходить за нормальні межі міркування про зміст справедливості. У «За подобою Нашою» Вульф підтримує твердження, висунуті в «Роботі в дусі», що «всеохоплюючою основою для відповідного розуміння

¹³¹ Volf M. Against a Pretentious Church: A Rejoinder to Bell's Response.' Modern Theology 19:2, Blackwell Publishing Ltd. Oxford, April, 2003. P. 281-285.

¹³² Volf M. 'Being as God Is' in ed. Miroslav Volf and Michael Welker, God's Life in Trinity, Fortress Press, Minneapolis, 2006. P. 3-12.

¹³³ Volf M. Against a Pretentious Church: A Rejoinder to Bell's Response.' Modern Theology 19:2, Blackwell Publishing Ltd. Oxford, April, 2003. P. 281-285.

церкви є Боже есхатологічне нове творіння»¹³⁴. Для Вульфа есхатологічне бачення Церкви стосується «взаємного проживання триєдиного Бога та Його прославленого народу на новому небі та новій землі». Однак це взаємне проживання лише часткове. Соборність Церкви (і, мабуть, окремих осіб) буде повністю реалізована лише есхатологічно. Існує слабший сенс (ніж у «Виключенні та обіймах»), що Вульф працює від есхатологічного бачення. Він стверджує, що потрібні близькі (подібні до братів і сестер), але відкриті (до ворогів і чужинців) стосунки між парафіянами, оскільки «тільки таке відкрите спілкування є співмірним з остаточним баченням Церкви як есхатологічного зібрання всього народу Божого з усіх племен і народів»¹³⁵. Вульф повертається до мови мінімуму та максимуму, яка раніше зустрічалася в «Роботі в дусі». У цьому попередньому тексті він говорить про етичні мінімуми та максимуми. Тут мова використовується в есхатологічних рамках. Він пише, що «для постійної церкви має значення лише динамічне розуміння її відповідності Трійці»¹³⁶. Якщо Церква залишається на статично зрозумілому мінімумі відповідності Трійці, вона втрачає можливості, які Бог дав їй разом із її буттям; якщо, навпаки, він прагне до статично зрозумілого максимуму, він ризикує втратити свою історичну реальність, і, звичайно, якщо вона претендує на реалізацію цього максимуму, її саморозуміння перетворюється на ідеологію»¹³⁷. Це твердження показує, що Вульф хоче підкреслити есхатологічну природу життя християнина, яке виходить за рамки людських меж і кордонів, водночас пом'якшуючи це застереженням, що есхатологічне царство може бути досягнуте лише в теперішньому часі, воно не може бути повністю реалізоване¹³⁸. Це розуміння проявляється в *Exclusion and Embrace*, зокрема стосовно справедливості. У *Exclusion and Embrace* есхатологія також виходить на перший план. Вона чітко пов'язана з розумінням Вульфом соціальної трійці. Розуміння Вульфом

¹³⁴ Volf M. *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, William B Eerdmans, Grand Rapids, 2006. P. 27.

¹³⁵ Willis B. *Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia*. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 34-35.

¹³⁶ Volf M. *Forgiveness, Reconciliation and Justice*, in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

¹³⁷ Volf M. *Free of Charge: Giving and Forgiving in a Culture Stripped of Grace*, Zondervan, Grand Rapids, 2005. P. 35.

¹³⁸ Volf M. *Liberation Theology: After the End of History: An Exchange*, *Modern Theology* 19:2, 2003. P. 261-269.

тринітарного життя містить його бачення есхатологічного життя в тому, що люди увійдуть у життя Трійці. Тому, важливо що, Трійця перебуває в центрі есхатології Вульфа. Тому, можливо що висунуте ним бачення есхатологічної справедливості також можна розуміти як бачення справедливості в Трійці¹³⁹.

2.3.3. Трійця

Не буде перебільшенням сказати, що Трійця лежить в основі теології Вульфа в усіх сенсах. Його робота свідчить про те, що немає жодного богословського питання, яке б не закінчувалося або не було б зосереджене на Трійці. Ця центральна роль доктрини Трійці та специфічний характер його тринітарної теології суттєво вплинули на ширші богословські рухи за десятиліття до його ключового періоду писання в 1990-х рр. Він відповідає тенденції того періоду (і з того часу) говорити про Трійцю в перш за все соціальному сенсі з точки зору як життя Трійці, так і наслідків доктрини для людського суспільства. Попри, це теології Вульфа про Трійцю вражаюче бракує деталей (зокрема, у «Виключенні та обіймах») і системного підходу. Він не прагне створити «технічну» теологію Трійці не витрачає багато часу на проблеми осіб і субстанції, єдності та відмінності, модалізму та тритеїзму, іманентності та економіки. Вульф не витрачає час на побудову своєї власної теології Трійці «з нуля», тобто він не починає з сумніву щодо побудови Трійці, зв'язку трьох Осіб і засобів тринітарного одкровення¹⁴⁰.

У своїх роздумах Вульф висвітлює взаємини та спільноти аспектів Трійці, зосереджуючись на тому, як стосунки між Отцем, Сином і Святим Духом служать моделлю для людських стосунків і суспільства. Трійця розуміється не як ієрархія, а як досконале спілкування любові, рівності та взаємності. Вульф стверджує, що ця доктрина має суттєві наслідки для того, як християни розуміють спільноту, силу та ідентичність. Замість того щоб розглядати Бога як

¹³⁹ Volf M. 'God, Justice and Love; The Grounds for Human Flourishing', Books and Culture, Christianity Today, 2009. P. 78.

¹⁴⁰ Volf M. 'Forgiveness, Reconciliation and Justice', in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

віддалену чи відокремлену фігуру, тринітарне розуміння Бога наголошує на ідеї Бога, який є глибоко взаємовідносним, з кожною особою Трійці — Батьком, Сином і Святим Духом — що існує в динамічній, взаємній любові¹⁴¹. Вульф стверджує, що таке розуміння Трійці має практичне значення для соціальної етики, особливо в тому, як воно закликає віруючих втілювати практики любові, гостинності та щедрості у своїх власних громадах. Ця тринітарна модель кидає виклик індивідуалізму, який часто ставить власний інтерес над потребами інших, і натомість пропагує бачення життя, у якому процвітання інших невіддільне від власного процвітання¹⁴². Підхід Вульфа також критично розглядає питання влади, показуючи, як Трійця пропонує альтернативу домінуючим або репресивним структурам влади. Усередині Божества немає підкорення чи примусу; натомість існує взаємне підпорядкування та рівноправний розподіл життя. У цьому сенсі Трійця не тільки формує те, як християни розуміють Бога, але також забезпечує основу для опору авторитаризму, нерівності та виключення в людських спільнотах. Крім того, Вульф розмірковує про те, як доктрина Трійці формує місію церкви. Церква, як спільнота віруючих, покликана відображати сімейне життя Трійці, розвиваючи стосунки, позначені взаємною турботою та служінням¹⁴³. Подібно до того, як особи Трійці існують у досконалій гармонії, церква має бути свідком примиряючої та об'єднуючої любові Бога у світі. Вульф наполягає на тому, що це не просто теологічна абстракція, а реальність, яка має формувати взаємодію християн один з одним і зі світом загалом. Відносна природа Трійці також говорить про проблеми ідентичності, зокрема про те, як індивідуальна ідентичність формується у стосунках з іншими. Вульф стверджує, що, як і особи Трійці, люди є фундаментально реляційними істотами, чия ідентичність не є самодостатньою, а формується їхніми зв'язками з іншими¹⁴⁴.

¹⁴¹ Volf M. *Forgiveness, Reconciliation and Justice*, in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

¹⁴² Trisia K. N. *Philosopher-Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering*. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82–89.

¹⁴³ Volf M. *Forgiveness, Reconciliation and Justice*, in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

¹⁴⁴ Willis B. *Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in post-conflict Bosnia and Croatia*. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 40.

2.3.4. Справедливість

Вульф торкається теми справедливості та любові з точки зору есхатології. Він припускає, що нове творіння «передбачає певні принципи, які не можна відкидати, якщо ми хочемо восторжествувати справедливість... «етичний мінімум». Але нове творіння також передбачає принципи, які виходять за межі шляху любові, який ми можемо назвати «етичним максимумом»¹⁴⁵. Мінімум забезпечує основу формування структур; максимум є «регулятивним ідеалом». Хоча в «Виключенні та обіймах» ці межі розмиваються (з наступним їх посиленням у нещодавніх думках Вульфа), це більш чітке окреслення є корисним¹⁴⁶. Ця теза буде аргументувати необхідність більшого акценту на «ідеалі регулювання» в практиці правосуддя. Однак Вульф застерігає, що «етичний максимум не можна ревно перетворювати з регулятивного ідеалу на священний критерій. Оскільки хтось використовує етичний максимум для оптимізації структур, потрібно тверезо враховувати те, що практично реалізовано. Перетворення ідеального максимуму в закон створює неможливий стан і стає гнітючим. Дійсно, максимум є поза законом, тому що його слід досягати, «надихаючись жертвовною любов'ю Христа, продемонстрованою на хресті, і керуючись видінням нового творіння»¹⁴⁷. По суті, до ідеалу можна прагнути лише за допомогою Духа. Вульф пише: «У той же час дуже важливо не відкидати любов як марну в соціальній етиці. Навіть якщо не оперувати лише процедурним розумінням справедливості (як не роблю я), лише практики правосуддя буде недостатньо для створення гуманного суспільства. Бо без любові немає миру»¹⁴⁸. До цього більш чіткого поділу любові та справедливості Вульф повертається пізніше. Проте це демонструє розуміння Вульфом нерозривності справедливості та любові. У його розумінні мінімальних і максимальних вимог справедливості є докази того, що справедливість

¹⁴⁵ Volf M. *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, William B Eerdmans, Grand Rapids, 2006. P. 156.

¹⁴⁶ Volf M. *Against a Pretentious Church: A Rejoinder to Bell's Response.* 'Modern Theology 19:2, Blackwell Publishing Ltd. Oxford, April 2003 P. 281-285.

¹⁴⁷ Volf M. *Liberation Theology: After the End of History: An Exchange*, 'Modern Theology 19:2, 2003, P. 261-269.

¹⁴⁸ Volf M. *After Moltmann* in ed. Richard Bauckham, *God Will be All in All: The Eschatology of Jürgen Moltmann*, T&T Clark, Edinburgh, 1999, 233-258.

поступається місцем любові таким чином, що передвіщає розмитість двох у «Виключенні» та «Обіймах»¹⁴⁹. Однак в інших аспектах мова справедливості в цьому тексті дуже відрізняється. Справедливість бере свій початок у біблійних текстах, які вимагають прийняття «економічної відповідальності за інших». Вульф говорить про право на існування, а пізніше — про право на дозвілля. Центральним у вченні Вульфа є ідея про те, що справедливість полягає не лише у справедливому розподілі чи дотриманні законів, але фундаментально пов'язана з поняттям Божої праведності та трансформаційної сили примирення. Він підкреслює, що справедливість, з богословської точки зору, повинна розумітися одночасно як божественний атрибут і заклик до людської діяльності¹⁵⁰. Ця перспектива ґрунтується на переконанні, що Божа справедливість не відокремлена від Його любові та милосердя, але тісно пов'язана з ними. Вульф стверджує, що справжня справедливість реалізується, коли вона веде до відновлення стосунків і зцілення розбитих, що відображає характер Бога, який прагне відновити все. Він кидає виклик загальноприйнятим поглядам, стверджуючи, що справедливість полягає не лише у розгляді скарг чи виправленні помилок, а й у створенні середовища, де люди можуть процвітати у взаємній повазі та гідності. Робота Вульфа підкреслює важливість спільного та стосункового вимірів справедливості, стверджуючи, що справедливість не може бути повністю досягнута в ізоляції, але вимагає відданості гармонії у стосунках і загальному благу¹⁵¹. Його богословська основа також розглядає взаємодію між справедливістю та владою, виступаючи за бачення справедливості, яке виходить за межі простих законних заходів і охоплює трансформаційний потенціал благодаті та прощення¹⁵².

¹⁴⁹ Volf M. *Forgiveness, Reconciliation and Justice*, in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

¹⁵⁰ Cho H. L. *A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf*. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 38.

¹⁵¹ Volf M. *Forgiveness, Reconciliation and Justice*, in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

¹⁵² Volf M. *'God, Justice and Love; The Grounds for Human Flourishing'*, Books and Culture, Christianity Today, 2009. P. 143.

Мирослав Вульф, хорватський протестантський теолог і впливовий громадський інтелектуал, відомий своїм багатим внеском у богослов'я, зокрема в царинах еклезіології, есхатології, Трійці та справедливості. Народившись, в Осієку, Хорватія, у 1956 р., Вульф перетнув різноманітні релігійні та культурні ландшафти, формуючи свою теологію для розв'язання нагальних проблем сучасного суспільства, включаючи примирення, соціальну справедливість і релігійний плюралізм. Він навчався на євангельсько-богословському факультеті в Загребі, а потім продовжив освіту в США і Німеччині, де працював з такими видатними богословами, як Юрген Мольтман. Досвід війни та етнічного конфлікту на Балканах глибоко вплинув на його підхід Вульфа до віри, примирення та справедливості. Він зосередився на практичній теології, яка відповідає на біль людського розколу та страждань. Твори Вульфа часто досліджують зв'язок між вірою та суспільним життям, прагнучи встановити актуальність християнства на соціальній та політичній аренах. Його роль як професора Єльської богословської школи та засновника Єльського центру віри та культури ще більше посилила його вплив як на теологічну академію, так і на публічний дискурс, оскільки він заохочує діалог про вплив віри на громадську думку. Центральним у богословському вченні Вульфа є його наголос на примиренні та трансформаційній силі прощення, що випливає з його глибоких роздумів про жахи конфлікту та потребі зцілення суспільства. Еклезіологія Вульфа артикулює Церкву як спільноту радикального включення, сформовану самовідданою любов'ю Трійці. Для Вульфа еклезіологія виходить за рамки інституційних структур і відає пріоритет зв'язкам у стосунках, змодельованим на основі Триєдиного Бога. Це спільне розуміння наполягає на тому, що Церква повинна втілювати культуру обіймів, а не виключення, вітаючи інших у трансформаційних стосунках. Його унікальна еклезіологічна перспектива є інклюзивною та глибоко реляційною, вона закликає Церкви брати участь у практиках, які усувають бар'єри та сприяють єдності в різноманітності. Есхатологія Вульфа вселяє надію, але глибоко вкорінена в теперішніх реаліях,

спираючись на його досвід страждань, щоб обґрунтувати теологію, яка визнає біль, водночас вказуючи на майбутнє божественної справедливості та примирення. Він уявляє собі світ, де болючі реалії сьогодення не ігноруються, а трансформуються. Есхатологічне бачення, згідно з Вульфом, має надихати нинішні дії, спонукаючи окремих людей і громади жити за справедливістю та миром в очікуванні прийдешнього Царства. Його відданість есхатологічній надії підкреслює теологію дії, закликаючи християн будувати світ, який більше узгоджується з остаточним баченням Бога щодо людства. Для Вульфа Трійця є основою всієї його теологічної системи, зокрема його поглядів на спільноту та примирення. Він підходить до Трійці не просто як до богословської доктрини, а як до моделі людських стосунків, захищаючи соціальний тринітаризм, який наголошує на міжособистісній природі Бога як провідника спільного життя. Бог три-в-одному є прикладом спільноти взаємної любові та взаємності, яку людям пропонується наслідувати у своїх стосунках. Для Вульфа церква та суспільство повинні відображати цю божественну взаємозв'язок, живучи любов'ю та прийняттям, що виходить за межі індивідуалізму та сприяє взаємопов'язаності. Його тринітарна перспектива вплетена в його еклезіологію, етику та бачення соціальної справедливості, закликаючи церкву втілювати божественну любов і взаємовідносини. Вульфове розуміння справедливості невіддільне від його теології благодаті та прощення. Він кидає виклик поширеним уявленням про відплатну справедливість, натомість виступаючи за справедливість, яка об'єднує прощення, примирення та можливість відновлення стосунків. Його робота прямо говорить про потреби розколотих спільнот, закликаючи до справедливості, яка шукає зцілення, а не помсти, що ґрунтується на біблійному наказі любити своїх ворогів.

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТА АНАЛІЗ КАЛЬВІНІСТСЬКОГО ТРИНІТАРНО-ЕКЛЕЗІОЛОГІЧНОГО БОГОСЛОВ'Я У ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ НАПРАЦЮВАННЯХ МИРОСЛАВА ВУЛЬФА

Еклезіологія Мирослава Вульфа представляє глибоку взаємодію з кальвіністськими поглядами на Трійцю та Церкву, досліджуючи, як церковна ідентичність формується у відповідь на тринітарну теологію. Підхід Вульфа зосереджується на моделі участі Церкви, яка розглядає християнську спільноту як продовження божественного спілкування, натхненного внутрішньо-тринітарними стосунками взаємного перебування та самовідданої любові¹⁵³. Вульф критично звертається до кальвіністської думки, особливо до її сильної доктрини приречення та її акценту на суверенітеті Бога, щоб обґрунтувати чітку церковну ідентичність, яка врівноважує божественну трансцендентність та іманентність¹⁵⁴. Він стверджує, що Церква, як відображення тринітарного сопричастя, повинна наслідувати взаємини в самій Трійці, сприяючи інклюзивності, взаємному служінню та єдності в різноманітності. У своїх основоположних працях Вульф часто протиставляє ієрархічну або інституційну еклезіологію, яка зустрічається в інших традиціях моделі, яка вкорінена в перихоретичній єдності Отця, Сина і Святого Духа.

Залучення Мирослава Вульфа до кальвіністської тринітарної еклезіології є прикладом його теологічної глибини та міждисциплінарного підходу. У своїх роботах Вульф поєднує кальвіністську тринітарну думку з еклезіологічними розуміннями, значною мірою спираючись на основоположний внесок Жана Кальвіна в доктрину Трійці та її значення для природи Церкви. Ключовою особливістю аналізу Вульфа є його акцент на стосуєках, притаманних Трійці, яка

¹⁵³ Veli-Matti K. Introduction to ecclesiology: ecumenical, historical & global perspectives. Downers Grove, III: InterVarsity Press, 2002. P. 79.

¹⁵⁴ Trisia K. N. PhilosopherTheologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82-89.

служить моделлю для церковного життя. Він досліджує перихоретичну єдність Отця, Сина і Святого Духа, стверджуючи, що Церква, як тіло Христа, має відображати цю динаміку стосунків.

Вульф критикує ієрархічні та авторитарні церковні моделі, пропонуючи натомість егалітарну структуру, засновану на взаємності, взаємозалежності та спільній участі. Його твори об'єднують реформатську теологію із сучасними соціальними проблемами, торкаючись таких тем, як інтеграція, справедливість і спільнота. Центральною у його еклезіології є концепція Церкви як спільноти, сповненої Духом участі, де різноманітність відображає множинність Божества без шкоди для єдності. Теологічна структура Вульфа розкриває постійний діалог із теологією Кальвіна, підтверджуючи суверенітет Бога, водночас розглядаючи Церкву як трансформаційного агента в суспільстві. Його застосування тринітарної теології до еклезіології виходить за межі академічного дискурсу, закликаючи церкви втілювати характер стосунків і примирення триєдиного Бога у своїх практиках і структурах.

Залучаючи кальвіністський тринітаризм, Вульф підкреслює актуальність класичної теології для сучасних церковних викликів, виступаючи за Церкву, яка автентично свідчить про життя Триєдиного Бога в розколотому світі. В аналізі Вульфа кальвіністська еклезіологія збагачується крізь тринітарну призму, наголошуючи на тому, що місія та ідентичність Церкви мають віддзеркалювати самовіддану любов Бога та природу стосунків, пропонуючи протилежний наратив індивідуалістичним, а часом і винятковим тенденціям у реформованих традиціях.

Синтез кальвіністської теології та тринітарної еклезіології Вульфа служить як корективом, так і збагаченням, спонукаючи до переходу від жорсткого догматизму до більш заснованого на відносинах і зосередженого на місії розуміння Церкви. Його бачення церковної спільноти охоплює як трансцендентний суверенітет, який є центральним для кальвінізму, так і

інтимний взаємозв'язок, притаманний Трійці, представляючи міцну модель, яка звертається до єдності та спільної трансформації у роздробленому світі¹⁵⁵.

3.1. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа як новий етап розвитку християнського персоналізму

Погляд Вульфа на Церкву як на реальність, яка існувала до того, як окрема особа стала християнином, є значним відхиленням від ліберальних протестантських уявлень про церковну громаду як продукт вільної волі людей. Однак Вульф не погоджується із соціалістичним поглядом на Церкву як на організм, де ціле абсолютно вище за індивіда. Церковна громада розглядається як єдність різноманітності в комунітарній концепції Церкви Вульфа. Суть міжособистісних зв'язків полягає в єдності. Подібно до сопричастя Трьох у Бозі, особистості з різними харизмами взаємодіють одна з одною в спільноті. Будучи «середнім шляхом» між ліберальним індивідуалізмом і повним колективізмом, комунітаризм у еклезіології Вульфа має всі характеристики постліберальної теологічної системи¹⁵⁶.

Комунітаризм Вульфа, який акцентував увагу на цінності міжособистісних зв'язків та екзистенціальній свободі особистості, був творчою еволюцією християнського персоналізму XX ст.¹⁵⁷.

Вульфове бачення персоналізму, а не його численні окремі гіпотези про те, як мають бути організовані церковні громади, було головним фактором його успіху у створенні еклезіологічного комунітаризму. Зокрема, як ми вже говорили раніше, Вульф поєднує уявлення про те, що людина залежить від своїх стосунків з іншими людьми, з ідеєю, що людина є апофатичною таємницею, яка перевершує всі її атрибути та харизми. Таким чином, існування спільнотної

¹⁵⁵ Ralph D. Communion and the Trinity: The Free Church Ecclesiology of Miroslav Volf. A Catholic Response, *Pneuma* 22 (2000) P. 303-327.

¹⁵⁶ Reimer A. J. Miroslav Volf: One of the New Theologians, *The Conrad Grebel Review* 18, №. 3 (Fall 2000). P. 319-345.

¹⁵⁷ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

церковної спільноти стає можливим завдяки індивідууму, який є абсолютно унікальним, з одного боку, і повністю відкритим для впливу інших людей – з іншого. Згідно з Вульфом, індивідуальна соборність християнина — його повнота і цілісність — так само важлива, як і загальна соборність церковної громади¹⁵⁸.

Характеристика людини як католика передбачає як погляд на легітимність внутрішньої різноманітності особистості, так і традиційний ідеал цілісності всіх навичок і харизм особистості в її прагненні взаємодіяти з Богом. Основною характеристикою комунітаризму Вульфа є готовність спільноти терпіти майже безмежну заплутаність індивідуальної особистості. У тому ж ключі кожна церковна громада має бути готова прийняти всі інші церковні громади як християнські, незалежно від їхніх унікальних характеристик¹⁵⁹.

Здається очевидним, що протестантизм є єдиною релігією, яка може мати таке уявлення про сопричастя. Як вірно зазначає Вульф, Православ'я наголошує на тому, що конкретна спільнота обов'язково є тотожною в ідентичності із загальною ідентичністю Церкви через відправлення Євхаристії, тоді як католицизм припускає, що церковна громада має бути місцевим втіленням загальної ідентичності Церкви, яку вся структура має. Відповідно до комунітаризму Вульфа, церковні громади та їхні організації можна охарактеризувати як мережеві структури, де кожна особа є активним учасником, чий навички та дари є вирішальними для формування спільноти¹⁶⁰.

У центрі уваги сучасних богословів дискусії про особливості церковних спільнот. З середини XX ст. богослови намагалися зобразити церковні громади як такі, що сприяють розвитку особистості, а не зводити їх до окремих осіб, як і всі інші. З часів Теніса стандартною практикою в соціології було виділення спільноти як унікального явища, що відрізняється від типового суспільства чи колективу. Теологи намагаються пояснити, як колектив та інші люди не

¹⁵⁸ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁵⁹ Willis B. Mirosław Volf's theology of embrace and the problem of justice in postconflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 154.

¹⁶⁰ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

пригнічують індивіда, а радше пропонують шанси для його повноцінного існування, намагаючись утвердити бачення спільноти як гарантії зростання особистості. Основною концепцією цих пояснень була ідея про те, що церковну громаду слід розглядати як сукупність людських взаємодій, які максимально наближені до стосунків Осіб Трійці¹⁶¹.

Грунтовне осмислення порівняння церковної дійсності та взаємодії Осіб Трійці в монографії видатного протестантського теолога Мирослава Вульфа «За подобою Нашою» було особливо значущим для богослов'я початку XXI ст. «Церква як образ Трійці»¹⁶². Зв'язок між Особами Трійці має слугувати зразком для Церкви, на думку всіх теологів. Крім того, богослови намагаються продемонструвати, що ці зв'язки повинні слугувати зразком для соціальних взаємодій поза межами церковних груп. Джон Мілбенк запропонував новаторську теорію про те, що образом і подобою Бога є спільнота, а не якась окрема особа¹⁶³.

Свого роду завершенням попереднього розуміння *imago Dei* в християнському персоналізмі XX ст. є нова герменевтика того, що таке образ і подоба Бога. Подоба Божа – це духовно зріла особистість, яка має глибоко унікальний зв'язок з Богом і живе в живому спілкуванні з Ним, тоді як образ Божий – це особа у взаємодії з іншими індивідами (божественними та людськими), відповідно до антропології персоналізму¹⁶⁴. Розуміння того, що індивід мусить виходити за межі секулярної соціальності для духовного зростання, залишаючись у повній гармонії з церковною спільнотою як місцем реалізації існування (особистостей), спонукало християнський персоналізм та екзистенціалізм до еволюції в християнський пост-екзистенціалізм і комунітаризм сьогодні. У своїй монографії «За подобою Нашою» Мирослав

¹⁶¹ Volf M. *Theology for a Way of Life*, ed. Miroslav Volf and Dorothy C. Bass, *Practicing Theology*, William B Eerdmans, Cambridge, 2002. P. 245-263.

¹⁶² Див. Мирослав Вульф. *За подобою Нашою: Церква як образ Трійці* / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с.

¹⁶³ Volf M. *Theology for a Way of Life*, ed. Miroslav Volf and Dorothy C. Bass, *Practicing Theology*, William B Eerdmans, Cambridge, 2002. P. 245-263.

¹⁶⁴ Trisia K. N. *PhilosopherTheologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering*. *Indonesian Journal of Christian Education and Theology*, 1(2), 2022. P. 82-89.

Вульф. «Церква як образ Трійці» демонструє теологічний погляд на церковну спільноту як на унікальну онтологічну сутність¹⁶⁵.

Багато авторів, як вітчизняних, так і зарубіжних, досліджували еклезіологію Вульфа, але вони так і не змогли описати вчення цього теолога про Церкву з точки зору теоретичної категоризації. Ця робота актуальна для нас і сьогодні. Ідея про те, що еклезіологія Вульфа є формою комунітаризму, перетворюється на корисну евристичну концепцію, яка допомагає нам зрозуміти сучасне протестантське вчення Стенлі Гренца та Вульфа щодо Церкви¹⁶⁶. У своїй теології Вульф пропонує неоавгустинський погляд на персоналізм Бога і людини. Святий Дух, Отець і Син є особами, які утворюються в результаті взаємодії один з одним. «Койнонія», або сопричастя цих осіб, є єдиним, що становить божественну природу. Теологічний есенціалізм, який стверджує, що сутність Бога стоїть перед трьома його особами (або, принаймні в систематичній теології, сутність і якості єдиного Бога описані перед поняттям Трійці), критикується Вульфом і майже всіма сучасними теологами¹⁶⁷.

Тільки в контексті персоналізму та концепції сутності як спільного буття Трьох можна осмислити адекватні концепції Бога. І «койнонія» — спільнота та спілкування — є саме такою спільною сутністю. Троє людей присутні одне в одному в контексті койнонії, належачи як іншим, так і самим собі. Той факт, що індивіди Трійці — це щось більше, ніж їхні стосунки, не заперечується реальністю того, що вони утворюються через взаємодію¹⁶⁸. Кожна особистість, однак, виникає, проявляє себе і живе саме у взаєминах. Подібно до людської цивілізації, Вульф визнає, що особистість людини завжди формується взаємодіями, в яких вона існує. Зв'язок між немовлям і його матір'ю становить дитину. Згодом особистість соціалізується і стає цілісністю її соціальних зв'язків. Хоча богослови тут іноді погоджуються з марксизмом, соціальні

¹⁶⁵ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁶⁶ Volf M. The Trinity is Our Social Programme: The Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement', *Modern Theology* 14:3, Blackwell Publishing Ltd. July 1998, P. 403-423.

¹⁶⁷ Volf M. The Final Reconciliation: Reflections on a Social Dimension of the Eschatological Transition.' Ed. James J Buckley and L Gregory Jones, *Theology and Eschatology at the Turn of the Millenium*, Blackwell, Oxford, 2001, P. 89-112.

¹⁶⁸ Там само.

взаємодії передусім розглядаються як інтимні духовні зв'язки, які мають вирішальне значення для існування, оскільки воно переходить від індивіда до особистості¹⁶⁹.

Розвиток особистих зв'язків з Богом і членами церковної спільноти дозволяє духовно народитися в церковній спільноті як новому соціальному зв'язку в контексті християнського персоналізму XX-го століття. Унікальне особливе покликання та місце людини в церковному суспільстві роблять її більшою, ніж сума її соціальних зв'язків у цій спільноті. Іншими словами, у світському колективі людина є індивідуальністю, як і всі інші члени колективу, а в релігійній громаді ця людина розвивається як справжня особистість. Переважна більшість сучасних православних, католицьких і протестантських мислителів вважає, що церковна суспільство — це органічна єдність осіб, а світська — це механічна сукупність людей.¹⁷⁰

Відповідно до протестантської віри, людина повинна добровільно і свідомо вибрати стати християнином і бути частиною церковної спільноти. Це поставило Вульфа перед теологічною дилемою. Але як це навернення можливе і чи воно цілком легітимне, якщо особа у світському суспільстві не була б повноцінною особою до навернення? За словами Вульфа, людина стає членом церкви, коли вона робить перформативне зізнання «я вірю», яке підтверджує її релігію. За словами Вульфа, визнання громадою свого віровчення знаменує собою початок шляху до справжнього існування, яке завершується хрещенням. Громада підносить своє кредо як своєрідний подарунок. Навіть у невеликих групах спільнота, яка дає релігію, завжди стоїть перед людиною. Однак християнську віру також можна виразити просто, як у найдавнішому короткому вислові: «Ісус є Господь»¹⁷¹.

Особисті стосунки з Богом є основою існування спільноти, а також кожної людини, яка до неї належить. Оскільки і спільнота, і окрема особа покладаються

¹⁶⁹ Volf M. The Trinity is Our Social Programme: The Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement', *Modern Theology* 14:3, Blackwell Publishing Ltd. July 1998, P. 403-423.

¹⁷⁰ Volf M. *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, William B Eerdmans, Grand Rapids, 2006. P. 16.

¹⁷¹ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. *Українське Релігієзнавство*. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

на Бога як на творче джерело свого спільного та екзистенційного існування, ці інтимні взаємодії з Богом дозволяють нам усунути дискусію про те, що є першим: суспільство чи окрема особа. Крім того, «Бог використовує соціальні та сімейні стосунки людини, щоб створити її як незалежну особистість». Отже, у світській сфері Бог є головною причиною існування людей і суспільств. Завдяки всьому цьому Вульф може розглядати індивіда світської соціальності як повний суб'єкт, особистість, яка по суті, вже існує, а не лише можливість¹⁷².

У цьому сенсі Вульф відрізняється від багатьох православних і католицьких богословів, які мінімізують персоналізм світської особи і вважають, що справжній персоналізм можна знайти лише в особистості Церкви. Вульф підкреслює, що світська особа є повноцінним суб'єктом до свого духовного народження і що для духовного народження необхідна здатність людини до розуму та волі. Крім того, протестантський богослов має зовсім іншу точку зору, якщо Зізіулас чи Ратцінгер, з якими сперечається Вульф, розглядають хрещення як трансцендентний акт, метаморфозу, під час якої особистість народжується, а індивід помирає. Описуючи сакраментальну смерть і воскресіння людини під час хрещення Вульф каже: «Смерть грішника і воскресіння людини, яка примирилася з Богом, — це смерть і воскресіння однієї й тієї самої людини»¹⁷³.

Внаслідок цього церковна спільнота не повинна відходити від світського суспільства аж до маніхейського конфлікту між особисто-духовним та індивідуально-матеріальним. Слід зазначити, що не всі богослови, які критикують індивідуалізм західної культури, вважають, що суспільство є ворожим до особистості і повністю позбавлене спільноти.

У традиційній культурі, наприклад, Г. Яннарас вважає, що сільські громади дали індивіду простір для зростання. Далі Вульф каже, що вся світська соціальна структура має конструктивну функцію, оскільки людська особистість не може вижити чи розвиватися без сім'ї та інших соціальних інститутів. Зізіулас намагався стверджувати, що існує глибока прірва між Церквою та світськими

¹⁷² Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁷³ Hunt A. The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective. Irish Theological Quarterly. №70. 2005. P.215-235.

громадами, але насправді існує лише якісний зсув, на який впливає надприродна сила Бога, а не певні чудесні аспекти церковної спільноти, які самі по собі забезпечували б найкращі умови для зростання людини. Крім того, слід зазначити, що Вульф правильно вказує на штучність протиріччя між спільністю як органічною єдністю людей і суспільством як добровільним об'єднанням індивідів¹⁷⁴.

Насправді, щоб релігійна спільнота вижила, завжди має бути певний консенсус. Єдність церковної спільноти сьогодні можна порівняти лише з повною біологічною єдністю Трійці, оскільки вона є наслідком як благодаті, так і договору. Люди можуть бути відкритими для спілкування лише тоді, коли люди Трійці живуть у «перихорезисі», або колі міжособистісного спілкування, у якому кожна особа надає себе іншим. Однак особи не існують одна в одній або одна через іншу. Чинники згоди є важливими для існування церковної громади лише з цієї причини. Церковна громада не стає конвентом, оскільки це вільна асоціація, яка існує завдяки добровільній згоді окремих осіб. За словами Вульфа, ця конкретна спільнота є такою ж, як Церква в цілому, оскільки її члени склали правильне сповідання віри¹⁷⁵.

Зрештою, єдина Невидима Церква, існування якої визнають усі протестанти, може існувати в громаді через визнання віри, а не тому, що вона є видимою інституцією, яка претендує на універсальність (католицизм), або тому, що Євхаристія є таїнством, яке відправляється всюди (православ'я). Карл Барт також дуже докладно пояснив, як церква складається з визнання віри, яке є результатом слухання та прийняття Слова. Вульф використовує цю ідею як шир. структуру для вирішення питання про те, хто важливіший — громада чи окрема особа. Спільнота кількох або більше осіб утворюється до того, як акту приєднання до спільноти передуює визнання віри. Проте сповідання віри завжди складає певна церковна громада, і до цього сповідання приєднується конкретна особа¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Volf M. *Free of Charge: Giving and Forgiving in a Culture Stripped of Grace*, Zondervan, Grand Rapids, 2005. P. 156.

¹⁷⁵ Volf M. *God, Justice and Love; The Grounds for Human Flourishing*, Books and Culture, Christianity Today, 2009. P. 65.

¹⁷⁶ Volf M. *Free of Charge: Giving and Forgiving in a Culture Stripped of Grace*, Zondervan, Grand Rapids, 2005. P. 18.

Людині, тим не менш, передує певна спільнота, релігію якої приймає індивід, навіть якщо ця спільнота є певною нормою, а теоретичне твердження релігії є цілком туманним¹⁷⁷.

Спільнота апостолів, Реформаційне віровчення та засновник баптизму Джон Сміт все ще вважаються попередниками, якщо хтось пропонує власне віровчення та створює власну громаду. У результаті деякі громади визнаються попередниками, без яких Сміт і його духовний рух не існували б. Розуміння активної участі суб'єкта з віросповіданням — як особи, яка наворачтається, так і спільноти, частиною якої ця особа стає — виникає, коли фокус зміщується з членства в громаді на проголошення віри. Діяльнісний компонент насправді є вирішальним. Зрештою, якщо християнство — це лише реверанс до традиції, тоді, коли хтось входить у суспільство і росте в ньому, він, по суті, не робить нічого, крім як спостерігає за впливом інших¹⁷⁸.

Людина може нагадувати Трійцю, в якій кожна людина активна, говорить і діє весь час, будучи настільки пасивною. Тому в церковному житті особистість і громада поєднані активним проявом як особистості, так і спільноти, як і в Трійці кожна людина живе через присутність спільноти трьох, а спільнота існує через діяльність кожного індивіда. Бог, який функціонує як суб'єкт у стосунках як з індивідом, так і з суспільством, має силу визначати обох¹⁷⁹. «Згідно з єпископською моделлю, присутність Христа опосередкована таїнствами і залежить від стосунків конкретної місцевої громади з усіма іншими церквами», — каже Вульф, називаючи громади баптистської традиції вільними церквами. Загальноприйнята парадигма вільної церкви, з іншого боку, припускає, що Христос присутній у кожному віруючому та у всій місцевій церкві без посередництва¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Volf M. Forgiveness, Reconciliation and Justice', in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

¹⁷⁸ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁷⁹ Volf M. Being as God Is. God's Life in Trinity, Fortress Press, Minneapolis, 2006. P. 312-378.

¹⁸⁰ Veli-Matti K. Introduction to ecclesiology: ecumenical, historical & global perspectives. Downers Grove, Ill. : InterVarsity Press, 2002. P. 11.

Через безпосередність Божої присутності та дії Бог діє лише як Особа Трійці, без допомоги благодаті чи інших явищ, які можуть діяти як посередники. Як приклад послідовного протестантизму Вульф ще більше пояснює, що Бог діє незалежно від ієрархії з особливим уповноваженням. Лідерами зборів є ті самі люди, які є християнами. Усі члени зборів є святими, «царським священством» і відповідальними за поточне виконання Церкви¹⁸¹.

Крім того, замість того, щоб намагатися замінити Христа, усі віруючі повинні бути «миряними», визнаючи Христа єдиним священником і посередником між Богом і людством. Вульф робить шокуєче твердження, що «Христос може бути присутнім лише в громаді, де Його правління не перешкоджає правлінню людини, а саме єпископа»¹⁸². «Сопричастя святих у контексті сопричастя іпостасей триєдиного Бога» є описом такої спільноти, яка є сопричастям з Богом. Бог, який покликав людство до спасіння, є тим, хто започаткував причастя. Крім того, зв'язок із триєдиним Богом «перетворює зібрання на Церкву». Вовк пропонує вирішення питання «Де справжня Церква?» через свою теоцентричну теорію комунікації. Такі церкви є по всьому світу. За словами Вульфа, «справжня церква існує там, де Святий Дух активно засновує церкву»¹⁸³.

Ми можемо ідентифікувати християн у кожному, на кого впливає Божа робота, а не лише в кількох «обраних», завдяки цьому надзвичайному фокусу на універсальності Церкви. Церква не була б Церквою, якби її членів обирала громадськість на основі заздалегідь визначених критеріїв вибору. Слово «екклесія», що означає «вибрані», «ті, що вийшли» і «ті, що зібралися», саме по собі говорить про те, що цю спільноту вибрав Бог, а не про те, що вони покинули світ і увійшли в унікальне, священне царство. І про те, що всемогутній Бог вирішує через покликання, визначає відхід від світу в напрямку ідеальних міжособистісних зв'язків, які повинні існувати в Царстві Божому. Крім того,

¹⁸¹ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁸² Volf M. Liberation Theology: After the End of History: An Exchange', Modern Theology 19:2, 2003. P. 261-269.

¹⁸³ Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 25.

тільки Бог визначає, які додаткові громади буде обрано, а не думки цих громад чи їхніх виборців¹⁸⁴.

Таким чином, богослов уточнює конфесійний баптистський образ церкви таким чином, щоб зробити її єкуменічною. За словами Вульфа, окрема церковна громада повинна мати можливість спілкуватися з іншими сусідніми церквами. Усі ці церкви є рівноправними і не зливаються у «спільноту громад» чи «мережу громад», а радше залишаються автономними представництвами церкви¹⁸⁵.

Вульф радикально підтримує ідею автономії громад, а свободи громад в асоціаціях не можуть бути обмежені. Немає теологічної основи для того, щоб асоціації мали такий самий авторитет над громадами, як Католицька чи Православна церкви. Однак відкритість громади до контакту з іншими спільнотами є важливою складовою її ідентичності, так само як спілкування членів усередині громади є показником їхньої церковності¹⁸⁶.

Крім того, всі спільноти, як минулі, так і теперішні, повинні бути прийняті в церковній спільноті. Оскільки всі церковні спільноти є прообразом Царства Божого, яке відкрите для кожного в тому сенсі, що воно є глобальною єдністю в різноманітності, уся ця відкритість є важливою для справжньої церковності¹⁸⁷. Вульф бачить головну метафору Церкви — ідею, що Церква є Тілом Христа — відповідно до його власного злиття суб'єктивного та універсального. «Тіло Христове не потрібно розуміти з фізичної точки зору; християнин — це один дух із Господом», — зауважує богослов, спираючись на ранішу протестантську систематику та біблеїстику. Фраза «Тіло Христове» означає інтимне, внутрішнє спілкування між Христом і християнами у Святому Дусі¹⁸⁸.

Отже, справжня Церква — це внутрішній суб'єктивний зв'язок людини з Богом, який представляє лише церковна спільнота. Кожен християнин і кожна спільнота мають пряму присутність Христа. Вульф використовує ідею

¹⁸⁴ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁸⁵ Veli-Matti K. Introduction to ecclesiology: ecumenical, historical & global perspectives. Downers Grove, Ill. : InterVarsity Press, 2002. P. 135.

¹⁸⁶ Volf M. Being as God Is. God's Life in Trinity, Fortress Press, Minneapolis, 2006. P. 312–378.

¹⁸⁷ Volf M. After Moltmann in ed. Richard Bauckham, God Will be All in All: The Eschatology of Jürgen Moltmann, T&T Clark, Edinburgh, 1999, 233–258.

¹⁸⁸ Volf M. After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity, William. B. Eerdmans, Cambridge, 1998. P. 43.

«особистого взаємопроникнення», яка часто описує стосунки між трьома Особами Бога в теології, щоб пояснити форму присутності¹⁸⁹.

Крім того, Вульф шанує персоналізм ХХ-го століття, коли відразу проголошує, що «Христос живе в кожному новому християнині і, діючи зсередини, перетворює людину на духовну зрілу особистість»¹⁹⁰. Таке зауваження демонструє, що деякі аспекти автентичності все ще вважаються відсутніми в пересічній людині, незважаючи на численні докази, що підтверджують особисте існування людини як повноцінного суб'єкта. І єдине, що доповнює індивідуальність людини, це її стосунки взаємного внутрішнього проникнення з Христом. Оскільки Христос не повністю замінює реальність, особистість продовжує існувати самотійно і бути суб'єктом дії, як це було на початку духовної подорожі¹⁹¹.

Навіть коли Христос повністю присутній у суспільстві і Церква виконує виключно Божий план, вона завжди зберігає свою єдність у різноманітності. Отже, акт визнання своєї віри завжди є заявою про власну незалежність. Більше того, відчуття зв'язку християнина з Богом засвідчується їхнім актом визнання віри. «Визнаючи віру, він засвідчує свої взаємні стосунки з Ісусом Христом, що робить його справжнім християнином»¹⁹².

Таким чином, згідно з Вульфом, «багатогранне визнання віри громадою», а не «офіційне богослужіння», як вважають католики та православні, представляє церкву як присутність Христа. Конфесія спільноти має певний онтологічний примат, оскільки відсутність конфесії окремої людини не спричиняє її зникнення: «віра чи невіра однієї людини не визначає існування церкви»¹⁹³.

¹⁸⁹ Volf M. Against a Pretentious Church: A Rejoinder to Bell's Response. 'Modern Theology 19:2, Blackwell Publishing Ltd. Oxford, April 2003 P. 281-285.

¹⁹⁰ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁹¹ Trisia K. N. PhilosopherTheologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82-89.

¹⁹² Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁹³ Trisia K. N. PhilosopherTheologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82-89.

Конкретна кількість людей має заявити про свою віру, щоб церква існувала, оскільки «без віри в Ісуса Христа неможливе саме існування церкви». Проте довіру потрібно демонструвати не тільки словами, а й діями. Але «життєздатність церкви не залежить від віри кожного окремого парафіянина»¹⁹⁴.

Дивовижно, але підтвердження впевненості в істині, якою володіє Христос, є дуже важливим у православ'ї та католицизмі. Іншими словами, історичні церкви стверджують, що їхні релігійні символи відображають світогляд Христа, його концепцію Бога та його розуміння людства та спокути. За словами Вульфа, всупереч тому, що думають багато вчених, католицизм і православ'я не страждають від надмірного колективізму та комунітаризму. Православ'я і католицизм відвертаються від комунітаризму, замінюючи Христа, який діє сам і використовує громаду, а згодом і людей як пасивні інструменти, спільнотою людей, які діють у солідарності з Христом¹⁹⁵.

Насправді повнота концепції Христа дозволяє захистити авторитарні претензії єпископату на владу всередині Церкви. Вульф нагадує нам, що єдиною особою, яка може бути посередником між християнами та Богом, є Христос. Тому віруючі «всі зібрані в ім'я Христа і сповідують Його як Господа і Спасителя», якщо ми шукаємо в церковній громаді посередників, через яких Христос засновує Церкву. Протестантське уявлення про абсолютну залежність від Бога перевертає логіку повної довіри до єпископа. Це стосується висновків, зроблених з основної істини, про те, що спасіння є даром, наданим тільки Богом, і не є темою Церкви. Лише через Божу роботу в особистості з'являється сама віра, і вся функція людини полягає в тому, щоб прийняти цю віру¹⁹⁶.

У спільноті віруючих «віра сповідується не лише словами, а й життям». Не можна ідентифікувати себе як християнина і не бути частиною спільноти. Основою Церкви є суб'єктивний зв'язок з Богом. «Спілкування з Богом може мати багато різних форм, але одна з найпоширеніших — це всередині конкретної

¹⁹⁴ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

¹⁹⁵ Trisia K. N. PhilosopherTheologian Mirosław Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82-89.

¹⁹⁶ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

церковної громади». І це сопричастя, яке продовжує для віруючого сопричастя в Особах Трійці, відкриває відкуплення¹⁹⁷. «Для християнина церква є життєво важливим способом життя, а не засобом досягнення мети. Водночас Бог створив церкву і кожного окремого віруючого¹⁹⁸. Отже, людина ще не стає християнином, коли вона оголошує свої переконання та членство в церкві. Більше того, людина не стає християнином лише тому, що церква визнає її єдиною і вона приймає обряд хрещення. Християнин стає самим собою лише тоді, коли Бог долучає людину до церкви у зв'язку зі сповіддю та хрещенням, що Він фактично робить одночасно з цими актами; іншими словами, кожна особа приєднується до церкви конкретно в результаті дії суверенного Бога.¹⁹⁹

Таким чином Вульф визнає, що Бог є творцем як соціальної особистості, так і особистості церкви. Однак це не означає, що вони настільки покладаються на силу колективу, що богослов змушений прийняти патерналістський погляд на світ, оскільки вони неможливі без суми їхніх соціальних чи церковно-громадських зв'язків. «У моїх роздумах я виходжу з того факту, що особистість створена Богом через її людське та природне середовище, і що в цьому акті творення», — каже Вульф, підкреслюючи автономію нашого суб'єкта. Бог дарує нам автономію у взаємодії із зовнішнім світом і з нами самими²⁰⁰.

Свобода узгоджується з соціальним вихованням індивіда, але вона не передбачає повної свободи від суспільства. Оскільки процес посвячення здійснюється лише через хрещення та Євхаристію, ми стаємо християнами в церкві, де наші взаємодії мають не лише соціальний характер, так само як Бог створює людину через посередництво соціальних (і природних) зв'язків. Таким чином, людина залишається незалежною і соціально обумовленою як християнин і як особистість²⁰¹.

¹⁹⁷ Volf M. *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, William B Eerdmans, Grand Rapids, 2006. P. 78.

¹⁹⁸ Trans. of Kirche, Ökumene und Politik. Cinisello Balsamo, Italy: Edizioni Paoline, 1987. P. 34.

¹⁹⁹ Volf M. After Moltmann in ed. Richard Bauckham, *God Will be All in All: The Eschatology of Jürgen Moltmann*, T&T Clark, Edinburgh, 1999, 233-258.

²⁰⁰ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

²⁰¹ Volf M. *Liberation Theology: After the End of History: An Exchange*, *Modern Theology* 19:2, 2003, P. 261-269.

Через одночасне постулювання свободи суб'єкта та соціальної обумовленості Вульф намагається пояснити, як людська особистість є одночасно сумою своїх соціальних зв'язків і чимось більшим. Це означає, що особистість, яку Бог сформував через соціальні зв'язки, є чимось більшим і не може бути зведена лише до її відносин. Це апофатична таємниця, яку навіть неможливо до кінця зрозуміти, яка і є чимось поза межами її відносин, вчинків і слів²⁰².

Вульф підкреслює, що Божа робота над особистістю, яка має на меті здійснити її гармонійну взаємодію з Богом, іншими людьми та світом, є тим, що рятує людину, а не є її трансцендентністю над своєю природою як вважають М. Бердяєв та В. Лоський²⁰³.

За словами богослова, на думку Ратцінгера і Зізіуласа людину можна вважати справжньою особою в церкві лише після того, як вона вийшла за межі типового соціального способу існування як звичайного члена суспільства, де вона повністю зводиться до суми власних взаємодій. Однак людині в церковній спільноті знову бракує індивідуальності; за Ратцінгером, це сума духовних стосунків, тоді як Зізіулас ототожнює це з перебуванням у Христі. За словами Вульфа, «ми співіснуємо в Дусі в партнерстві з Ним і один з одним (завжди перебуваючи під впливом Духа і один одного); ми не розчиняємося в чистих стосунках (Ратцінгер) і не зливаємося в однорідну множину через христологічну подію (Зізіулас)²⁰⁴.

Християнська індивідуальність — це саме те, чого бажає Бог, каже Вульф. «Подібно до того, як Бог використовує свої соціальні та сімейні стосунки, щоб створити людину як незалежну особистість, Святий Дух, який перебуває в ній, створює церкву як спільноту близьких, незалежних осіб»²⁰⁵. Крім того, Вульф розглядає залежність людини від своїх соціальних стосунків як ознаку її подібності до Трійці, а Зізіулас і Ратцінгер вважають це недоліком. Ця тріадна подібність «полягає не в тому, щоб жити з усіма, а в тому, щоб жити завдяки

²⁰² Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

²⁰³ Volf M. Liberation Theology: After the End of History: An Exchange', *Modern Theology* 19:2, 2003. P. 261-269.

²⁰⁴ Volf M. *After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity*, William. B. Eerdmans, Cambridge, 1998. P. 34.

²⁰⁵ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

іншим і в бажанні жити для інших²⁰⁶. Подібність до Трійці має обмеження, оскільки, як зазначає Вульф, «здатність проникати в інших осіб є виключною прерогативою Бога». Людські особи не існують одна в одній, як це припускається у випадку індивідів Трійці»²⁰⁷

Однак люди можуть спілкуватися у спосіб, який максимально наближений до перихорезу. І хоча Бог є тим, хто здійснює ці стосунки, вони стають можливими завдяки сприйнятливості людини до інших людей. Захоплююче Вульф також розглядає точний процес, за допомогою якого людська особистість і Особи Трійці об'єднуються персоналістичним чином. Хоча вони часто нападають на православну ідею синергії, слід пам'ятати, що більшість неоавгустинців припускають, що Бог і людина мають персоналістичні стосунки, але вони не уточнюють, як цей зв'язок працює. «Дух живе в людях, а люди, навпаки, живуть у життєдайній присутності Духа, а не в його особистості», — таку формулу пропонує Вульф²⁰⁸.

Важливо відзначити, що відносини між Богом і святою людиною в цьому випадку дуже схожі на те, у що вірив паламізм, але люди живуть у присутності самого Духа, а не в повній присутності «енергій» Духа (і «енергії» Бога взагалі). Варто зазначити, що деякі православні богослови, як-от Юстин Попович із Сербії, вже розвивають ідеї особистої присутності Бога в людині, що дуже схоже на формулу, запропоновану Вульфом.

За словами Вульфа, різні концепції людського зв'язку в Трійці створюють різні рамки для розуміння стосунків у церкві. Підкреслюючи царство Батька, Зізіулас зображує єпископа як представника Батька. Як Син і Святий Дух створені Отцем і в усьому підкоряються Йому з вічним «амінь», так і єпископ установлює церковну дійсність і має повну владу, а духовенство і миряни тільки погоджуються з єпископом²⁰⁹.

²⁰⁶ Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in postconflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. P. 45.

²⁰⁷ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

²⁰⁸ Watson N. K. Review of After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity. Anglican Theological Review. 1999. № 4 (81). P. 744-745.

²⁰⁹ Volf M. Theology for a Way of Life, ed. Miroslav Volf and Dorothy C. Bass, Practicing Theology, William B Eerdmans, Cambridge, 2002, P. 245-263.

Через зведення Ратцінгером осіб Трійці до чистих зв'язків, члени церкви по суті зведені до їхніх стосунків, не мають прав і пасивно виконують свої ролі. Вульф визнає незалежність кожної особи в церковній громаді як виразного носія специфічних духовних дарів, тому що він дещо ризиковано підкреслює свободу кожного члена Трійці²¹⁰. Оскільки рівність є найвищою у Трійці, теолог намагається продемонструвати, що немає онтологічної основи для динаміки влади в церковних громадах, якщо ці спільноти порівнювати з Трійцею. Батько є однією з численних божественних іпостасей, а не Першим, і не панувати над іншими в рамках їхніх стосунків. Ані ієрархічна прірва між одним і багатьма (Зізіулас), ані домінування Єдиного (Ратцінгер) не описують відносин між іпостасями Трійці. Можна обговорювати лише поліцентричні симетричні відносини між багатьма. Трійця постійно зображується Вульфом як зразкове суспільство любові, яке позбавлене будь-якого авторитету. На рівні Трійці «єдність створюється досконалою любов'ю, яка становить природу Бога і завдяки якій божественні іпостасі живуть одна в одній; вона не вимагає присутності єдиного об'єднуючого чинника»²¹¹.

Вульф приймає концепцію Мольмана про Трійцю, але він першим показує, що церковна громада і Трійця тотожні, якщо останню розуміти як поліцентричну соціальну структуру та єдність рівних осіб²¹². На думку Вульфа, різноманітність індивідуальних духовних дарів еквівалентна різноманітності Божих іпостасей на рівні церковної спільноти. Оскільки кожен у спільнотах покликаний служити посередником у спасінні, усі вони володіють різними здібностями. Вульф підсумовує свої міркування з цього приводу в наступних тезах: «Церква — це не один суб'єкт, а спільнота взаємозалежних суб'єктів»; «посередницьку роль у спасінні відіграє не тільки духовенство, але й усі інші члени громади»; «Святий Дух творить церкву не стільки через офіційних

²¹⁰ Volf M. The Trinity is Our Social Programme: The Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement', *Modern Theology* 14:3, Blackwell Publishing Ltd. July 1998, P. 403-423.

²¹¹ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. *Українське Релігієзнавство*. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

²¹² Volf M. The Final Reconciliation: Reflections on a Social Dimension of the Eschatological Transition.' Ed. James J Buckley and L Gregory Jones, *Theology and Eschatology at the Turn of the Millenium*, Blackwell, Oxford, 2001, P. 89-112.

служителів церкви, скільки через спільну сповідь, коли християни проповідують одне одному слово Боже»²¹³.

Поліцентричність спільноти, де кожен член використовує свої духовні здібності, щоб допомогти іншим, ось як демонструється подібність спільноти до Трійці. Духовні таланти присутні в кожному християнині, принаймні в їх початковій формі. Духовенство та миряни, які здебільшого пасивно приймають душпастирське служіння, не є унікальними особами, які служать суспільству. З точки зору духовних здібностей і людини, яка ними володіє, всі християни служать один одному і охоче підкоряються один одному. Християни, звичайно, вклоняються лише Богу. Кожен відчуває прагнення до спілкування, оскільки ніхто не володіє всіма духовними здібностями²¹⁴.

«Церква є спільнотою людей, які були збагачені Духом Божим, кожен у свій спосіб, для служіння один одному та світу, а не сукупність універсально обдарованих і, таким чином, самодостатніх носіїв духовних дарів. ." Церковні лідери несуть відповідальність за організацію діяльності членів громади, заохочення їх виражати свої духовні здібності все ширше та за сприяння ще тіснішому спілкуванню²¹⁵.

Оскільки бути католиком означає бути цілісним, соборність громади демонструється у тому, як кожен член виражає свої духовні здібності. Оскільки в ньому окреслено всі фундаментальні компоненти церкви, дослідження католицизму є важливим. Різноманітна єдність усередині церковної спільноти робить її повноцінною. За словами Вульфа, важливо підкреслити, що церква складається як з різноманітності, так і з єдності²¹⁶.

Оскільки християнська мораль вимагає глибокої відкритості до іншого, прийняття різноманітності включає більше, ніж просто етичний компонент. Фундаментальна основа церковності залежить від цього прийняття. Крім того, необхідно бути відкритим до різноманіття інших спільнот, які існують, були та

²¹³ Volf M. The Trinity is Our Social Programme: The Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement', *Modern Theology* 14:3, Blackwell Publishing Ltd. July 1998, P. 403-423.

²¹⁴ Volf M. *Free of Charge: Giving and Forgiving in a Culture Stripped of Grace*, Zondervan, Grand Rapids, 2005. P. 67.

²¹⁵ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. *Українське Релігієзнавство*. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

²¹⁶ Volf M. *God, Justice and Love; The Grounds for Human Flourishing*, Books and Culture, Christianity Today, 2009. P. 167.

будуть існувати на додаток до того, щоб бути відкритим до різноманітності всередині власної групи²¹⁷. Нарешті, католицизм має на увазі діалогічність із усім всесвітом²¹⁸. Усе це дає змогу оцінити соборність церковної громади за її здатністю до поширення християнства, а також за повнотою та досконалістю. «Помісна церква є католицькою в повному розумінні цього слова, тому що її члени здатні ділитися повнотою благодаті з тими, хто ще не відчув її, через силу Духа і через взаємне служіння один одному та світу»²¹⁹.

Ця церковна громада є цілісною і завершеною, навіть якщо лише два чи три члени володіють такими навичками. Радикальна відкритість спільноти є прообразом повної відкритості Божого Царства. Оскільки Христос є правителем Церкви, яка є проявом Царства Божого, що зароджується, всі інші в церковних громадах підпорядковуються йому, тому церква має бути «абсолютною демократією»²²⁰. Бажання відкупити всіх людей і все створіння, а також прийняття всіх дарів Духа, які виявляються у вірних, є передумовами універсальності церковного комунітаризму. Оскільки Царство Боже уявляється як єдність різноманітності, як ідеальна спільнота, то навіть есхатологічний ідеал можна розглядати в дусі комунітаризму. Триєдиний Бог буде «всього в усьому» в новому творінні, яке представлятиме відродження всього творіння від початку і спільноту, де Бог, Його народ і весь космос утворюють різноманітну єдність²²¹. У церковному співтоваристві не є єдині всі вірні з їхніми духовними талантами, як не зводяться одна до одної іпостасі в Трійці. Вульф підкреслює, що під час П'ятидесятниці всі вірні почали прославляти Бога багатьма мовами, а не говорити однією мовою. Ми можемо підтвердити общинну природу церкви як спільноти, де кожна особа має найвищу цінність, розглядаючи католицизм

²¹⁷ Volf M. The Final Reconciliation: Reflections on a Social Dimension of the Eschatological Transition.' Ed. James J. Buckley and L. Gregory Jones, *Theology and Eschatology at the Turn of the Millenium*, Blackwell, Oxford, 2001, P. 89-112.

²¹⁸ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. *Українське Релігієзнавство*. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

²¹⁹ Volf M. Forgiveness, Reconciliation and Justice', in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

²²⁰ Volf M. *Exclusion and Embrace: A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*, Abingdon Press, Nashville, 1996. P. 35.

²²¹ Volf M. Against a Pretentious Church: A Rejoinder to Bell's Response.' *Modern Theology* 19:2, Blackwell Publishing Ltd. Oxford, April 2003 P. 281-285.

Церкви як єдність різноманіття, а не єдине, згуртоване ціле. Уявлення про Царство Боже як єдність відмінностей завершує легітимізацію комунітаризму²²².

Після того як обіцянка екзистенціалізму вичерпана, еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа демонструє нову фазу в еволюції християнського персоналізму. Вирішальна філософська позиція, яку не помітив ліберальний протестантизм — що спільнота стоїть перед індивідом, — актуалізується комунітаризмом Вульфа. Однак вчення Вульфа допомагає нам триматися подалі від фундаменталістських уявлень про Церкву як про цілісну реальність, де дії людини не мають значення. Церковна громада розглядається як єдність різноманітності в комплексній комунітарній концепції церкви Вульфа²²³.

Переосмислення церковної єдності як такої, що встановлюється необмеженим контактом членів церкви без повноважень єпископату, заохочується позицією, що різноманітність не може бути об'єднаною, навіть з есхатологічної точки зору. Міжособистісні стосунки християн з різними дарами є характеристикою самої єдності. Незважаючи на те, що Вульф у своїх еклезіологіях часто посиляється на спадщину засновника баптистів Дж. Сміта, наш аналіз демонструє, що його еклезіологічний комунітаризм має виразний харизматичний і пневматологічний характер, а також дуже схожий на вчення п'ятдесятників про дари Святого Духа²²⁴. Вульф надає картину спільноти, яку можна порівняти з теоріями православних постнеопатристів початку ХХІ століття та католицьких неоавгустиністів, завдяки новій інтерпретації нормативного протестантського погляду на взаємодію в трикутнику «Бог — спільнота — особа. Слід зазначити, що постнеопатризм Д. Гарта став новою парадигмою православного мислення, прийшовши на зміну ідеям Зізіуласа, а неоавгустинізм Папи Франциска наразі замінює схеми Ратцінгера в католицькій еклезіологічній свідомості²²⁵. Таким чином, партнери по діалогу, з якими Вульф розвивав цілий еклезіологічний комунітаризм у своїй книзі «За подобою

²²² Volf M. *After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity*, William. B. Eerdmans, Cambridge, 1998. P. 78.

²²³ Синій В. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. Українське Релігієзнавство. 2020. №91: Бюлетень ГО «Українська Асоціація релігієзнавців». С. 127–150.

²²⁴ Veli-Matti K. *Introduction to ecclesiology: ecumenical, historical & global perspectives*. Downers Grove, Ill. : InterVarsity Press, 2002. P. 56.

²²⁵ Trisia K. N. *PhilosopherTheologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering*. Indonesian Journal of Christian Education and Theology, 1(2), 2022. P. 82-89.

Нашою», вже стають частиною історії теології, а позиції Вульфа і сучасного протестантизму в цілому набагато ближчі до позицій провідних мислителів католицизму і православ'я. Це демонструє, що три основні конфесійні традиції християнської теології природним чином призводять до формування сучасного еклезіологічного комунітаризму – явища, яке вимагає додаткового вивчення²²⁶.

3.2. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа

Відродження ідеї Трійці в XX столітті вплинуло на всі аспекти християнської теології та практики. Вплив сучасної тринітарної теології відчувався також у церковному вченні. З точки зору автономних євангельських церков еклезіологія Мирослава Вульфа є яскравою ілюстрацією того, як тринітарне богослов'я може бути включене в церковну доктрину. Вульф базується на ідеї, висунутій Джоном Смітом, першим баптистом, про те, що церква — це група людей, які об'єдналися в ім'я Христа. У дискусіях з Йозефом Ратцінгером та Іоаном Зізіуласом, двома відомими діячами римо-католицької та православної еклезіології, Вульф досліджує тринітарний аспект своєї еклезіології. Вульф порівнює Трійцю з Церквою, стверджуючи, що єдність Трійці полягає в перихоретичній єдності трьох Осіб, а не в єдиній сутності Бога чи Особи Отця. Подібно до цього Церква є поліцентричною; ті, хто володіє дарами Святого Духа, є тим, що надає йому єдності²²⁷.

Відродження вчення про Трійцю в сучасній християнській теології зазнає значного впливу на інші галузі теології. Більше не вважається, що вчення про Трійцю є окремою та ізольованою областю систематичної теології. Переосмислення «всієї мережі християнської доктрини з тринітарної точки зору» стає все більш популярним²²⁸. Кажуть, що еволюція класичних доктринальних тем відіграє методичну роль у концепції Трійці. Сьогодні теорія Трійці

²²⁶ Trans, of Kirche, Ökumene und Politik. Cinisello Balsamo, Italy: Edizioni Paoline, 1987. P. 167.

²²⁷ Hunt A. The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective. Irish Theological Quarterly. №70. 2005. P. 215-235.

²²⁸ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

використовується для вивчення різноманітних тем, включаючи теологію релігій, есхатологію, доктрину творіння, теологічну антропологію та доктрину про особу та роботу Христа. Усвідомлення богословами того, що теорія Трійці може бути використана для еволюції церковної доктрини, не є несподіваним. Останніми роками місце тринітарного богослов'я в церковному вченні є темою постійних дискусій. Серед досліджень богословів, які сприяли цій розмові, варто відмітити книгу Мирослава Вульфа «За подобою Нашою: Церква як образ Трійці»²²⁹. Автор намагається вийти за рамки індивідуальності, щоб побудувати еклезіологію євангельських автономних церков. У критичній дискусії з православною та римо-католицькою еклезіологіями Вульф вибудовує власну. Він стверджує: «Метою моїх зусиль є єкуменічна еклезіологія, не в сенсі конструкції, яка посиляється на всі традиції і не має жодного коріння, але в тому сенсі, що католицькі та православні голоси збагачують усі великі теми безпомилково Протестантська еклезіологічна мелодія»²³⁰.

3.2.1. Церква – спільнота людей

Догмат про Трійцю — не єдина основа, на якій Мирослав Вульф будує свою еклезіологію. Вульф починає з людей, коли ставить запитання: «Що таке церква?» Він натякає на фразу, яку східні німці використали в 1989 р., коли руйнували Берлінську стіну. «Народ — це ми!» — вони сказали. За словами Вульфа, християни повинні так само заявити: «Церква — це ми!»²³¹. Це твердження підкреслює той факт, що Церква є історичною реальністю, а не теорією чи ідеалом. Церква присутня в певному місці в певний період. Церква — це не єдине ціле, а спільнота окремих людей. Група людей, які об'єдналися в ім'я Христа, називається церквою. Уявлення про те, що церква є «суб'єктом», нематеріальною сутністю, відмінною від конкретних історично обумовлених

²²⁹ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с.

²³⁰ Baum G. The church we love: A conversation with Miroslav Volf. *The Ecumenist* 37 (Winter 2000). P. 13-16.

²³¹ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

зборів індивідів, які відреагували на євангельське послання, Вульф відкидає²³². Люди та їхній вільний вибір приєднатися до спільноти релігії в ім'я Христа є двома ключовими компонентами в концепції церкви Вульфа. Проте церква не формується лише реакцією людини на Євангеліє, яке проповідується. Церква – це не створена людиною вільна асоціація. Такий погляд на церкву, за словами Вульфа, є «волютаристським спотворенням віри»²³³.

Святий Дух, який приводить людей до спільноти церкви і веде їх до довіри Христу, є тим, хто сформував церкву. Христос перебуває в цих міжособистісних зв'язках, і церква заснована через посередництво Святого Духа в присутності Христа. Слідом за першим баптистом, Джоном Смітом, Вульф визначає ці два основні показники церкви як зібрання людей і довіру до Христа. Він знаходить це в Мт. 18:20, де сказано: «Бо де двоє чи троє зібрані в моє ім'я, там я серед них». Члени незалежних євангельських конгрегацій давно склали цей іспит. Для Вульфа це речення є не менш важливим²³⁴. Ядро церкви не пов'язане з парафіями, структурами, єпископами, священиками чи проповідниками. Перш за все, церква є місцем збору поклонників Бога. Віруючі, які збираються в ім'я Ісуса Христа в будь-який час і в будь-якому місці, складають церкву. Згідно з цим твердженням, церква є або церквою Ісуса Христа, або взагалі не є церквою²³⁵.

Фраза «в ім'я Ісуса Христа» вказує на те, що цілями групи є почитати Христа як Спасителя, свідчити про Нього та проголошувати свою довіру до Нього як до Господа та Господа всього світу. Як зібрання віруючих в ім'я Христа, церква ґрунтується на відданості та вірі своїх членів. «Ми стикаємося з церквою в повному розумінні цього слова всюди, де є такі зібрання», — каже Вульф. Таким чином, його еклезіологічне мислення ґрунтується на спадщині автономних євангельських церков, які, як правило, роблять сильний наголос на виборі людини стати членом спільноти віруючих²³⁶. Вовк розуміє, що Христос

²³² Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009 P. 313-325.

²³³ Dorothy C. B. , *Practicing Theology: Beliefs and Practice in Christian Life*. Grand Rapids MI: Eerdmans, 2002. P. 190.

²³⁴ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ. 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

²³⁵ Church, ecumenism, and politics: New essays in ecclesiology. New York: Crossroad, 1988. P. 117.

²³⁶ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 209.

обіцяв Свою присутність християнській громаді, а не людині, яка не є членом церкви. Тому церква виступає посередником у зв'язку між Христом і віруючим.

Коли йдеться про таїнства, це стає зрозумілим. Таїнства не може уділяти хтось один. У цьому уривку Вульф характеризує самохрещення Джона Сміта як «невдале»²³⁷. З іншого боку, таїнства слід приймати особисто. Вульф зазначає, що церква не обов'язково має або дарує сотеріологічну благодать лише тому, що вона здійснює таїнства. Вульф погоджується з Лютером і Кальвіном, що віра повинна прийти до того, як можна буде отримати таїнства. «Немає таїнств без віри, але немає церкви без таїнств», — стверджує він²³⁸. Віра окремого віруючого продовжує залишатися вирішальною опорою церкви. Віра є даром від Бога, даним Духом; це не людська діяльність і не власність. Церква не пропонує спасіння чи віри; тільки Бог робить. Віруюча людина не отримує віри від церкви, хоч і отримує її в церкві.

У цьому Мирослав Вульф суворо дотримується протестантської традиції. Однак він докладає зусиль, щоб узгодити еклезіологічне вчення Православної та Римо-Католицької Церков зі спадщиною автономних євангельських церков²³⁹. Він твердо переконаний, що сучасні християни з усіх конфесійних традицій стикаються зі споживацьким мисленням, у якому церква чи релігія часто розглядається як «відділ» релігійної діяльності.

Мирослав Вульф шукає «ліки» в еклезіології, заснованій на концепції Трійці, щоб протистояти цим сучасним тенденціям до матеріалізму та індивідуальності, які все більше виявляються в сучасній християнській церкві. Для нього церква моделюється або відображається в догмі про Трійцю²⁴⁰.

²³⁷ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ. 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

²³⁸ Baum G. "The church we love: A conversation with Miroslav Volf," *The Ecumenist* 37 (Winter 2000). P. 13-16.

²³⁹ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ. 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

²⁴⁰ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 78.

3.2.2. Церква як образ Трійці

Ось що пише Мирослав Вульф, коли починає міркувати про зв'язок між церковною доктриною та богослов'ям Трійці: «Сьогодні теза про те, що церковна спільнота повинна бути відображенням тринітарної спільноти, має практично статус самоочевидної заяви»²⁴¹. Він відзначає згоду з цього питання, висловлює здивування з приводу того, що все ще мало досліджень про зв'язок між Трійцею та Церквою, і прагне усунути цю прогалину в знаннях. Метод Вульфа виділяється, незважаючи на те, що він не перший, хто досліджує це питання, оскільки він ретельно досліджує потенціал і обмеження порівняння Трійці з Церквою. Вульф наводить три причини на підтримку законності та життєздатності такої аналогії. По-перше, діалектика антитези одного та багатьох — контраст між єдністю та плюралізмом — визначала західну філософію з часів Парменіда. Ми повинні знайти правильний баланс, розглядаючи Бога, людей і світ, а також Церкву і його різноманітність і єдність. Він продовжує: «Послідовно мислити в тринітарних термінах означає уникати цієї дихотомії»²⁴². Основою різноманітності та єдності є Триєдиний Бог. По-друге, хрещення, яке за визначенням є тринітарною подією, є засобом, за допомогою якого людина входить до християнської Церкви. Віруючий входить до еклезіологічної та тринітарної спільнот через хрещення. Тому Трійцю слід розглядати як головний фактор, що впливає на Церкву, якщо християнська ініціація є тринітарною по суті²⁴³. Вульф підтримує цей аргумент, цитуючи також тріадичні тексти Нового Заповіту, які пов'язують божественну спільноту зі спільнотою віруючих (Ів. 17:21; 1 Кор. 12:4-6; Еф. 4:4-6), як Матвій у главі 28, де Ісус наказує апостолам хрестити народи в ім'я Отця, Сина і Святого Духа. Спілкування між церквою і триєдиним Богом — це більше ніж просто формальна домовленість. Любов і рівність Божественних Осіб повинні відображатися у стосунках між

²⁴¹ Ralph D. 'Communion and the Trinity: The Free Church Ecclesiology of Mirosław Volf. A Catholic Response, *Pneuma* 22 (2000) P. 303-327.

²⁴² Reimer, A. J. Mirosław Volf: One of the New Theologians, *The Conrad Grebel Review* 18, №. 3 (Fall 2000). P. 319-345.

²⁴³ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

відвідувачами церкви²⁴⁴. По-третє, Вульф звертається до християнської традиції, де відкриває приклади еклезіології, яка використовує догмат про Трійцю як модель. Оріген вже стверджував, що Свята Трійця присутня у всій Церкві. Церква, згідно з Кипріяном, складається з осіб, які з'єднані в єдності Отця, Сина і Святого Духа. Обмеження паралелі між Церквою та Трійцею також визнає Вульф²⁴⁵. Він висловлює два істотних заперечення. По-перше, він поділяє переконання Еріка Петерсона, що Бог, а не творіння, є джерелом таємниці Трійці. Антропологія і теологія не взаємозамінні. Але Бог створив світ для того, щоб у ньому жив триєдиний Бог. Це дозволяє перетворити тринітарні концепції на еклезіологічні. Існує, безперечно, порівняння між Трійцею та Церквою, хоча недоречно обговорювати їх повну тотожність. По-друге, важливо пам'ятати про різницю між помилковою історичною церквою та її есхатологічним майбутнім. Отже, на додачу до онтологічного обмеження існує есхатологічне обмеження. Відповідність Церкви повному сопричастю Трійці є все ж недосконалою, оскільки вона все ще працює для досягнення есхатологічної мети. Але все ще залишається «еклезіологічно актуальне питання про те, як Церква співвідноситься з Трійцею в ході усього історичного процесу»²⁴⁶.

3.2.3. Еклезіологічний діалог про Церкву з Й. Ратцінгером та І. Зізіуласом

Питання про те, який це тип церковної організації, виникає після захисту життєздатності порівняння між Трійцею та Церквою та розгляду його недоліків. І якщо ми постійно намагаємося порівнювати життя триєдиного Бога з церквою, то яку церкву ми отримаємо? У цей момент Йозеф Ратцінгер (1927–2022) та Іван Зізіулас (1931–2023), дві впливові постаті римо-католицької та православної віри, вступають у розмову з Мирославом Вульфом. Дослідження Вульфа розглядає зв'язок між вченнями богословів про Церкву та уявленнями про Трійцю в їхніх теологічних роботах²⁴⁷. Йозеф Ратцінгер розглядає єдність і

²⁴⁴ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 34.

²⁴⁵ Volf M. *Being as God Is. God's Life in Trinity*, Fortress Press, Minneapolis, 2006. P. 312-378.

²⁴⁶ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 45.

²⁴⁷ Volf M. *After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity*, William. B. Eerdmans, Cambridge, 1998. P. 89.

триадичність Бога як рівнозначні аспекти доктрини Трійці. Однак його тринітарне богослов'я починається з божественної єдності. Ратцінгер розглядає Особи Отця, Сина і Святого Духа як відносини, що існують у фундаментальній субстанційній єдності²⁴⁸.

Так само його еклезіологія вважає, що численні місцеві церкви є частиною єдиної вселенської Церкви. Перехоретичне сопричастя Божественних Осіб у Трійці, які перебувають у глибокій взаємній комунікації, можна порівняти з сопричастям між помісними Церквами. Але тільки глобальна церква — церква в Римі — дозволяє місцевим церквам існувати. «Помісні церкви є церквами саме стосовно до цілого», згідно з перспективою Вульфа²⁴⁹.

У всіх випадках множинність виправдовується і підтримується єдністю Церков і Трійцею. Ратцінгер вважає, що Особи Трійці відповідають внутрішнім тринітарним взаємодіям, які не мають онтологічного підґрунтя як відносини. Це відповідає панівній школі західної тринітарної теології. Поза Трійцею Триєдиний Бог діє як єдиний суб'єкт стосовно створеного всесвіту (*opera ad extra in divisa sunt*). Згідно з Вульфом, перетворення Ратцінгерівського розуміння цієї тринітарної реальності в еклезіологічні категорії означає, що єдина глобальна Церква панує над місцевими церквами і, певною мірою, навіть поглинає їх²⁵⁰.

Вульф також відкидає теорію Рацінгера про те, що людина є «чистим родичем», як і католицьку традицію в цілому, починаючи з Фоми Аквінського. Батько зводиться до «батьківства», Син — до «синівства», а Святий Дух — до «походження» в цій інтерпретації особи, яка зводить Осіб Трійці до стосунків у межах однієї божественної сутності. Люди, опущені до рівня чистих взаємодій, не здатні діяти. У цьому випадку Вульф погоджується з Кетрін ЛаКунья, що взаємодія триєдиного Бога зі Всесвітом як однієї особи чи суб'єкта є «провалом» західної теорії Трійці. Згідно з Вульфом, Особи Трійці є «суб'єктами»²⁵¹.

²⁴⁸ Volf M. *Against a Pretentious Church: A Rejoinder to Bell's Response*. 'Modern Theology 19:2, Blackwell Publishing Ltd. Oxford, April, 2003. P. 281-285.

²⁴⁹ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

²⁵⁰ Volf M. *Forgiveness, Reconciliation and Justice*, in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen, *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press, Pennsylvania, 2001. P. 27-50.

²⁵¹ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

Вульф погоджується з Мольтманом, що людина і стосунки в цьому сенсі доповнюють одні одних. Взаємодія між божественними Особами в тринітарному існуванні визначає їх тотожність. Син народжується від Отця, Святий Дух походить від Отця, а Бог Отець є одночасно і Отцем Сина, і Посилачем Духа. Відносини між Особами тривають. Подібно до цього, особистість віруючого виникає в церкві разом із громадою. Людина не приходить до церкви. Вульф стверджує, що, подібно до божественних іпостасей, члени церкви невіддільні один від одного. Стосунки кожного християнина з іншими християнами формують його як віруючого, а характер його церковної особистості виявляється в тому, що він знає і отримує²⁵². Мирослав Вульф, як і Мольтман, вважає, що східна і західна концепції Трійці відрізняються одна від одної. На його думку, Іоан Зізіулас є прикладом східного методу. Зізіулас стверджує, що будь-яке дослідження Святої Трійці має починатися з дослідження каппадокійськими отцями поняття «особа». Три Божественні Особи складають єдиного триєдиного Бога. Єдина божественна сутність онтологічно нижча від Тринітарних Осіб²⁵³. Однак, оскільки божественна сутність існує виключно як єдність Осіб, справжня природа Бога не є чимось, що існує окремо від Отця, Сина та Святого Духа. Бог є саме тим, ким Він є, завдяки взаємній взаємодії між Тринітарними Особами. Однак Зізіулас не думає, що три Божественні Особи мають однакову онтологічну позицію²⁵⁴.

Він надає Онтологічний пріоритет Особі Отця. Зізіулас стверджує, що «архе», або причина божественного буття, і Трійця походять від Бога Отця. Еклезіологічні наслідки цього є такими. По-перше, множинність місцевих церков є єдиною реальністю — глобальною церквою²⁵⁵. Навпаки, місцеві церкви складають глобальну церкву. Кожна місцева церква діє як всесвітня Церква в певному місці. Відкритість помісної церкви до еклезіологічного спілкування з іншими помісними церквами є другою передумовою щодо функції помісної

²⁵² Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Mirosлав Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 159.

²⁵³ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

²⁵⁴ Volf M. *Theology for a Way of Life*, ed. Mirosлав Volf and Dorothy C. Bass, *Practicing Theology*, William B Eerdmans, Cambridge, 2002. P. 245-263.

²⁵⁵ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

церкви як прикладу глобальної церкви, оскільки важко уявити вселенську Церкву окремо. По-третє, єпископ займає особливе місце в Церкві, тому що він є Особою Отця, архетипом триєдиного Бога. Хоча Зізіюлас намагається триматися подалі від будь-яких «пірамідальних концепцій» в еклезіології, він підтверджує ієрархічну структуру Церкви, проголошуючи владу єпископа над громадою²⁵⁶. Спільнота складається з єпископа, навіть якщо він «зумовлений» ним, як Бог Отець «зумовлений» Сином. За словами Зізіюласа, «Особливість єпископа в місцевій церкві є синекваномом для кафолічності церкви»²⁵⁷. Мирослав Вульф не згоден із Зізіюласом у першому та третьому питаннях, але погоджується з ним у другому. Оскільки рівність Тринітарних Осіб відображається в рівності всіх віруючих, Вульф відкидає думку про те, що особа єпископа є вищою. Він погоджується із Зізіюласом у тому, що зв'язок між божественною природою та Тринітарними Особами не повинен бути відправною точкою для пошуку відповідності між Трійцею та Церквою. Кожна Божественна Особа є такою ж, як божественна природа, якщо глобальна церква є такою ж, як місцеві церкви, а вселенська Церква є такою ж, як божественна природа.

Тому Вульф посилається на перихоретичну єдність Трійці, як і Мольтман і Паненберг. Тринітарні Особи продовжують відрізнятися одна від одної, навіть незважаючи на те, що Отець, Син і Святий Дух взаємно проникають і вселяються один в одного. Вульф впевнений, що тісні стосунки та взаємність, які існують між місцевими церквами, слід шукати як відображення цієї тринітарної реальності²⁵⁸.

Однак Мирослав Вульф не забув висловити свої побоювання. По-перше, оскільки людські суб'єкти мають зовнішні відносини, а не внутрішні, не може бути абсолютної відповідності між еклезіологічною єдністю та перихоретичною єдністю Трійці. Крім того, якщо Трійця є досконалою спільнотою в любові, то церковна спільнота має недоліки, оскільки ще не пережила свого

²⁵⁶ Zizioulas J. Being as communion: studies in personhood and the church/ J. Zizioulas. Crestwood. N.Y : St. Vladimir's Seminary Press. 1985. 269 p.

²⁵⁷ Zizioulas J. D. The Doctrine of the Holy Trinity: The Significance of the Cappadocian Contribution Edinburgh: T. & T. Clark. 1995. 44-60 p.

²⁵⁸ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ. 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

есхатологічного втілення. Лише в есхатоні церковна спільнота зможе повністю бути причетною до єдності Трійці²⁵⁹. Церква є спільнотою волі, а також любові, навіть якщо вона все ще працює над есхатологічним завершенням. Це означає, що всередині церкви має існувати угода про взаємні права та стосунки. Вульф також критикує Зізіуласа за «надто усвідомлену есхатологію», яка нехтує гріхом і недосконалістю, які існують у світі зараз²⁶⁰. Незважаючи на це небажання, Мирослав Вульф погоджується із Зізіуласом, що еклезіологічні взаємодії мають формуватися внутрішніми тринітарними зв'язками як зараз, так і в есхатологічному майбутньому²⁶¹. Вульф починає цю аналогію з обговорення стосунків між членами певної релігії. Спільнота може відображати реальність Трійці лише тоді, коли кожен віруючий взаємодіє зі Святим Духом, який присутній і діє в громаді. За словами Вульфа, інтерналізація Духа християнами є основою для єдності церкви. На міжцерковну взаємодію також впливає перихорезис, який є взаємним поселенням і проникненням Тринітарних Осіб одна в одну. Різні церкви можна відрізнити одна від одної своїми унікальними властивостями, так само як божественні Особи мають унікальні риси. Вони обидва можуть отримати користь від міжцерковного контакту, який базується на перихоретичному спілкуванні Тринітарних Осіб²⁶². Багато церков не повинні існувати окремо одна від одної, якщо Трійця є спільнотою, доступною для всіх. Вульф пише: «Я пропоную практику відкритості кожної церкви щодо всіх інших церков як неодмінну умову церковності»²⁶³. Подібно до того, як ідентичність Сина визначається Його стосунками з Отцем і Духом, ідентичність місцевих церков визначається їхніми стосунками з іншими церквами; так само ідентичність Духа визначається Батьком і Сином, а ідентичність Сина визначається Батьком і Духом. Відповідно до тринітарної точки зору, місцеві церкви не є закритими установами. Швидше, вони католики настільки, наскільки вони відкриті одне до одного²⁶⁴.

²⁵⁹ Volf M. *Theology for a Way of Life*, ed. Mirosław Volf and Dorothy C. Bass, *Practicing Theology*, William B. Eerdmans, Cambridge, 2002, P. 245-263.

²⁶⁰ Watson N. K. Review of *After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity*. *Anglican Theological Review*. 1999. № 4 (81). P. 744-745.

²⁶¹ Zizioulas J. *The Bishop in the Theological Doctrine of the Orthodox Church*. *Kanon*. 1985. № 7. P. 30-31.

²⁶² LaCugna C. M. *God for us: The Trinity and Christian life*. 1st ed. San Francisco : HarperSanFrancisco, 1991. P. 156.

²⁶³ Peterson E. *Der Monotheismus als politisches Problem. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theologie im Imperium Romanum*. Leipzig : Hegner, 1935. P. 115.

²⁶⁴ Gunton C. *The Church on Earth: The Roots of Community* Edinburgh : T & T Clark, 1989. P. 48-80.

Використовуючи тринітарну теологію, Вульф сподівається посилити свою спадщину автономних євангельських конгрегацій. Вульф робить три висновки з подібності між церквою та тринітарною спільнотою. По-перше, Церква – це спільнота взаємопов’язаних одиниць, а не одна інституція. По-друге, може отримати сотеріологічну благодать кожен, хто належить до Церкви, а не лише пастори церкви. По-третє, Святий Дух, а не офіційні церковні ритуали, створює церкву, коли християни колективно сповідують свою віру та діляться євангелією одне з одним²⁶⁵. На основі цих ідей Вульф робить висновок про поліцентричність Церкви. Вульф використовує ідею священства всіх віруючих, щоб пояснити, як поліцентрична Церква представляє себе як харизматичну структуру. Христос діє в кожному члені церкви, а не лише через призначених служителів, адже кожен віруючий покликаний до служіння і має духовні таланти²⁶⁶. Дари Святого Духа є основою поліцентричної Церкви. У кожній церкві є Христос, і кожен відповідає за діяльність церкви. Виходячи з моделі тринітарного життя Бога така церковна організація передбачає, що члени церкви взаємно підпорядковуються один одному. Кожна служба потребує локалізації в рамках взаємозалежності та взаємопідпорядкованості. Дух Божий, який дає церкві її дари, визначає саму її харизматичну сутність. Окресливши характеристики керованої Святим Духом еклезіологічної спільноти, Вульф робить висновок, що ідея автономної євангельської церкви найчастіше відображає образ церкви, який відповідає картині Церкви Трійці²⁶⁷.

Таким чином, однією з важливих подій в історії християнської теології є відродження ідеї Трійці у XX ст. Це вплинуло на кожен аспект церковного життя та християнської доктрини. Крім того, воскресіння та розквіт тринітарної теології в сучасності не виключили церковне вчення зі сфери її впливу. З точки зору еклезіології автономних євангельських церков, Мирослав Вульф надає яскраву ілюстрацію того, як теологія Трійці включена в церковне вчення. Базуючись на ідеї, висунутій першим баптистом, Джоном Смітом, про те, що

²⁶⁵ Brink G. Van den Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Mirosław Volf Leiden-Boston : Brill, 2009. P. 313–325.

²⁶⁶ Reimer A. J. Mirosław Volf: One of the New Theologians, The Conrad Grebel Review 18, №. 3 (Fall 2000). P. 319-345.

²⁶⁷ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

церква є групою віруючих, які зібралися разом в ім'я Ісуса Христа, Вульф встановлює основи еклезіології. У дискусії та диспуті з двома відомими теологами римо-католицької та православної еклезіології, Іоаном Зізіуласом та Йозефом Ратцінгером, Вульф пояснює тринітарну основу своєї еклезіології. Ратцінгер поширює ідею єдності Трійці на церкву, визнаючи її єдність в єдності всесвітньої церкви в Римі. Ця ідея заснована на єдності божественної сутності. Згідно Зізіуласа, особа єпископа в Євхаристійній спільноті є об'єднуючим елементом у Церкві, а єдність Трійці вкорінена в Особі Бога Отця²⁶⁸. Порівнюючи Трійцю з церквою, Мирослав Вульф обирає й обстоює альтернативний підхід. Він вірить, що єдність Трійці виявляється в перихоретичній єдності божественних Осіб, а не в єдиній сутності Бога чи Особи Отця. Так само церква є поліцентричною, її єдність утворюють християни, які володіють дарами Святого Духа²⁶⁹.

3.3. «Церква як образ Трійці» на основі книги Мирослава Вульфа «За подобою Нашою»

Заклик Ісуса Христа до Своїх учнів об'єднатися у своїй довірі до Тринітарного Бога є позачасовим. Тому у світі, де індивідуальність спричинила розділення, кожен християнин повинен виступати за єдність. Один із цих розумних послідовників Ісуса Христа, Мирослав Вульф, пропонує, щоб Церкви поступово зміцнювали свої зв'язки одна з одною. Для реалізації видимої єдності християн важливе церковне питання, як зазначено в книзі «За подобою Нашою». У «Церква як образ Трійці» М. Вульф досліджує організаційну структуру Церкви та пропонує погляди православного Іоана Зізіуласа, баптистського Джона Сміта та римо-католицького теолога Йозефа Ратцінгера, щоб дати корисну відповідь на запитання «що робить Церкву Церквою?». Одним із ключів для цього служить

²⁶⁸ Зізіулас Й. Буття як спілкування. Дослідження особистості і церкви / пер. з англ. В. Верлок, М. Козуб. Київ : Дух і Літера, 2005. С. 66.

²⁶⁹ Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.

спільнотне розуміння індивідуальності, яке, на думку автора, можна правильно прочитати лише через дослідження еклезіологічних основ відношень між Церквою і Тройцею²⁷⁰. Така платформа легітимна для розгляду питання церковного будівництва з погляду еклезіологічного, антропологічного, сотеріологічного, тринітарного, завершуючи соборним. Якщо Церкву розуміти як зібрання окремих людей, кожен із яких – самобутня особистість, і вони бачать себе такими лише у відносинах одне з одним і віра яких розвивається в церковному контексті, то твердження «Церква – це ми» є дуже важливе²⁷¹. Бо нині настала епоха «приватизації процесу прийняття рішень», і Церква перетворилася в установу, яка займається виключно релігією і сприймається як функціональна підсистема суспільства. Приналежність до неї залежить від особистого рішення людини. Це так, як система купівель: береш собі той товар, котрий подобається, або взагалі не береш²⁷². У таких обставинах для ефективного передання віри Церква повинна не зважати на вимоги суспільства, а, опираючись на власне віровчення, творити суспільний контекст, у якому людина зможе відчувати свою гідність і потрібність, бачити свій внесок і вплив. Все більше поширення християнства не слід сприймати негативно. Цей процес свідчить про стійкість християнської віри в мінливому багатокультурному суспільстві²⁷³. У різних випадках церковне життя і теорія не збігаються, зокрема коли йдеться про використання церковних аргументів, щоб не прямувати до єдності. Тому потрібно, щоб кожна Церква аналізувала еклезіологічну реальність у цілості й на цій основі вносила зміни у свої моделі церковного устрою. У першій главі книжки, «Ратцінгер: спільнотність і ціле», М. Вульф вказує на одну з часто висловлюваних еклезіологічних думок цього римо-католицького богослова, майбутнього папи Венедикта XVI, – про переплетення людського «я», божественного «Ти» і церковного «Ми»²⁷⁴.

²⁷⁰ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527 – 537.

²⁷¹ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009 P. 313-325.

²⁷² Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 8-9.

²⁷³ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527 – 537.

²⁷⁴ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 46.

У такому суспільному підході до самого акту віри стає очевидним, що людина може спастися тільки в громаді. Туди її приводить віра, яка розвивається лише в такого роду спільноті. Усе стається на образ триєдиного Бога, який не обмежує себе до однієї особи, а є спільнотою осіб. Відношення між іпостасями в Трійці є прикладом того, як треба жити в Церкві. Людина, яка приходить до Церкви, стає іншою особою – індивідуальністю, коли отримує дар віри від Церкви, бо вона вже є не просто частиною громади рівних, а членом *communio sanctorum* – одного суб'єкта з Христом. Людина-суб'єкт стає частиною суб'єкта Церкви і вірить вірою Церкви²⁷⁵. Матеріальним елементом такого спілкування з Богом у спільноті є святі таїнства, через які сприймається віра. Людина отримує таїнства від інших як знак того, що вона не може отримати віру сама, а тільки в церковному середовищі через таїнства²⁷⁶.

Людина виходить з ізоляції через хрещення, коли вона прийнята в сопричастя з триєдиним Богом і Церквою. Тут вона черпає сили через Євхаристію, що є її новим союзом із Трійцею. Цей союз багатоступеневий: з особою; із Церквою, зі всіма, що причащаються. Євхаристія робить Церкву Церквою в повному значенні слова і до такого ступеня, що нічого ще до її гідності не можна додати. Проте оскільки Христос не приходить із зібрання вірних, а з-поза нього, то Церква має бути в єдності з іншими Церквами, з «цілим тілом», навколо Римської Церкви – «*Ecclesia Romana*»²⁷⁷.

Така приналежність до «ширшої» Церкви – необхідна подвійна трансцендентність, яка через євхаристійне зібрання робить видимою вселенську Церкву. Оскільки людина отримує віру від Церкви, то і віровчення має приходити від Церкви, і віра людини повинна бути вірою Церкви. Право, що його Церква має завдяки церковному переданню, розуміється як «пам'ять», де найважливішою характеристикою є «комунікативність»²⁷⁸. Так М. Вульф передає думку Й. Ратцінгера: «Суб'єктна єдність Христа з Церквою дає їй право

²⁷⁵ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 37-38.

²⁷⁶ Див. Там само. С. 41-42.

²⁷⁷ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009 P. 313-325.

²⁷⁸ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 50-53

пояснювати Христа в минулому відносно Христа в теперішньому». Звернення до віри – це пошук істини, і пізнати її можна, тільки «вивчивши мову» Церкви, бо християнська істина відома тільки цілій Церкві²⁷⁹.

Для розуміння Церкви не досить Євхаристії чи церковного передання, – потрібне ще служіння, бо тільки через нього в Церкві можуть передаватися Святі Таїнства і Слово. Вибір істини в Церкві не подібний до купівлі товару в сучасному супермаркеті, а радше нагадує ситуацію, що була в соціалістичному магазині, – з одним видом товару, і через те Церква має відважно подавати цей єдиний дар, що є тільки у вселенській Церкві²⁸⁰. Щоб сповнювати вимоги церковности – спікування Церкви з іншими Церквами і служіння таїнствам і Слово, потрібен єпископ. Він уособлює єдину Церкву для своєї спільноти через рукоположення і через служіння Євхаристії представляє свою Церкву серед сопричастя Церков, забезпечуючи тим спільноті єдність та автономію. Єпископ рукоположений для того, щоб зв'язувати єпархію із цілістю Церкви через сопричастя єпископів – не прямо, а через посередництво Римського престол. Акцент на нероздільній сукупності: християнина, помісної Церкви і єпископа з цілим тілом через наступника Петра – свідчить про головну категорію еклезіології вселенського церковного спілкування Й. Ратцінгера – «*Christus totus*». Це теж еклезіологія індивідуальної відповідальности, яка зокрема «гарантує цілісність Церкви»²⁸¹. Описавши таку римо-центричну еклезіологію, М. Вульф додає, що вона не може зватися євхаристійною, бо лишає єпископові замало автономности, і тут не Трійця, а «влада намісника Бога на землі... визначає структуру Церкви». А також правильно застерігає: щоби провести реформу в Церкві, потрібно почати не від Церкви, а від Євангелія, інакше про жодне відновлення не можна говорити²⁸².

Коли мова йде про Церкву з погляду Євхаристії, то, хоч суб'єктом Літургії слід уважати спільноту, однак святкування Євхаристії стається за

²⁷⁹ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 78.

²⁸⁰ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 62-63.

²⁸¹ Там самою С 67-68.

²⁸² Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527 – 537.

посередництвом священнослужителя. Те, що для священнослужіння потрібне призначення, є способом, у який Єдина Церква воплощується в окремій громаді, і таким чином відбувається взаємопроникнення між помісною і вселенською Церквами²⁸³. Так утворюється простір, де спасительна зустріч людини з Богом у Трійці відбувається завжди в контексті спілкування вселенської Церкви. У цій спільності людина повинна знайти себе і водночас навчитися спільної мови з Трійцею, яка тільки тут перебуває. Усе життя Церкви так чи інакше визначається життям Трійці. Як у Трійці суть індивідуальності виражається тільки через дари комунікативності і «самозречення», так само і в Церкві, бо людина повинна мислити церковно, тобто не мати власного «я» поза церковним спілкуванням! Такі церковні взаємини, в яких особа розчиняється, називаються «спільнотою еклезіологією»²⁸⁴. Тут Христос виступає як суб'єкт у Церкві, у якому і до якого вірні вподібнюються і який інтегрує їх у життя Трійці. У другій главі – «Зізіулас: спілкування, один і багато» – вказується на центральне місце, яке Євхаристія займає як «ідеальне таїнство єдності», а згодом – «зрине воплощення таїни самої Церкви». М. Вульф наголошує: в основі еклезіології *communio* Зізіуласа лежить «онтологія індивідуальності», випрацювана ним у процесі вивчення природи триєдиного Бога. Тут «суть індивідуальності Отця полягає у відносинах, доказом чого є походження від Нього Сина і Духа». Син і Дух встановлюються в Отці, який своєю чергою піддається впливу Сина і Духа, так що і «становлення» Отця проходить через Сина і Духа. Через їхні відносини ми також бачимо, що «свобідне спілкування (екстазис) і багатоманітну унікальність (гіпостазис) можна вважати основними аспектами індивідуальної сутності людини», бо «індивідуальність не може існувати поза спілкуванням... з особистісним Богом»²⁸⁵.

Таким чином, у Церкві, де ми зустрічаємо Христа в Його повноті, «людина стає індивідуальністю в хрещенні і продовжує життя як індивідуальність в

²⁸³ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009. P. 313-325.

²⁸⁴ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 77-81.

²⁸⁵ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

Євхаристії»²⁸⁶. Як Христос формується під впливом взаємовідносин між Отцем і Духом, так і людина, котра в Церкві формується під впливом Отця і Сина, стає індивідуальністю «колективно-вселенською» і «персональною», «неповторною у своїй універсальності». Через хрещення «біологічна іпостась людини змінює свій внутрішній устрій, бо таїнство «вносить у людську іпостась особистісну природу Трійці», а це є «воплощенням» церковної спільноти. Таке відношення виникає не тільки через процес пізнання, але головно через любов, бо «Христос є істина, і в Дусі Він існує як спілкування, в якому беруть участь усі люди». Євхаристія якраз є місцем, де для людини зливаються істина як Слово з істиною як таїнством, – за умови, що людина здатна відрізнити Бога як індивідуальність, у яку вона вірить, від ідолів²⁸⁷. А тому той, хто пізнав істину через любов і «став індивідуальністю в Христі, вже не може перестати бути нею..., бо можливість сказати «ні» означала б, що природа індивідуальності бере початок не у спілкуванні, а в окремій людині»²⁸⁸.

Людина стає індивідуальністю в хрещенні і продовжує жити як індивідуальність в Євхаристії в Церкві, де ми відчуваємо Христа в усій Його повноті. Людина, яка народжується в Церкві під впливом Отця і Сина, набуває особистості, яка є «колективно універсальною», «особистісною» і «єдиною у своїй універсальності», так само як Христос створений під впливом відносини між Отцем і Духом. Хрещення «вводить в людську іпостась особисту природу Трійці», яка є «втіленням» церковної спільноти. У результаті «біологічна іпостась людини змінює свою внутрішню структуру»²⁸⁹. Оскільки «Христос є правда, і в Дусі Він існує як спільнота, в якій беруть участь усі люди», ці стосунки розвиваються переважно через любов, а не просто знання. До тих пір, поки людина може розрізнити Бога як особистість, в яку вона вірить, від ідолів, Євхаристія є тим місцем, де правда як Слово і істина як таїнство поєднуються для людини. Оскільки здатність сказати «ні» означала б, що сутність

²⁸⁶ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 100-103.

²⁸⁷ Там само. С. 114-116.

²⁸⁸ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

²⁸⁹ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 105-107.

унікальності походить в окремій людині, а не в сопричасті, людина, яка відкрила істину через любов і «стала індивідуальністю у Христі, не може більше нею бути»²⁹⁰.

«В основі церковного устрою лежить природа Божого царювання», в якій «Христос – один, а вбирає в себе багатьох». Звідси «необхідність наявності єпископа і прихожан для внутрішнього устрою помісної церкви. При хіротонії «особа єпископа не просто набуває нової функції, її буття тепер визначається спільнотою»²⁹¹. У час звершення Євхаристії глава євхаристійного зібрання – єпископ, який на хіротонії став особою і, як глава євхаристійного зібрання, діє як «соборна особа» – «виступає посередником між паствою і Христом, а не мостом, що об'єднує Христа і людей як окремі реалії». Присутність Христа і соборність Церкви будують Церкву за посередництвом єпископа. Втім, у Церкві нема «не посвячених на служіння» людей, бо ж усі хрещені. Відмінність тільки в тому, що кожний має своє окреме покликання, «особливе завдання»²⁹².

Це, однак, призводить до «асиметричних взаємодій», коли одна частина спільноти покликана лише «говорити «амінь» у відповідь на даровану їй благодать». Усе ж рукоположення є окремим «духовним даром Святого Духа» для «людських взаємовідносин у спільноті», а існування таких «двох полюсів», як миряни і священнослужителі, «відповідає порядку церковного устрою». Єпископ також стає зв'язковим між власною Церквою й іншими Церквами в часовому і просторовому вимірах. Тільки через свої відносини зі спільнотою в євхаристійному контексті єпископ стає тим, ким він є, бо саме тут, а не назовні, у стосунках з іншими єпископами, він збільшує духовні дари, отримані при хіротонії. Це важливе уточнення виходить із того, що «євхаристійне зібрання – єдине втілення есхатологічного царювання Христа»²⁹³. Починаючи з третьої глави під назвою «Що робить Церкву Церквою?» Вульф переходить до аналізу еклезіології «Свобідних Церков». Хоч автор спирається на теорію Джона Сміта,

²⁹⁰ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 154.

²⁹¹ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 114-116.

²⁹² Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009 P. 313-325.

²⁹³ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

щоб окреслити їх, він відходить від його моністичного бачення Церкви, бо вважає, що «опосередкований Духом зв'язок із триєдиним Богом і всією історією Божого народу... перетворює зібрання людей у Церкву». «Характер присутності Духа і її зовнішні ознаки надають еклезіології особливу зовнішню форму». Ознаками церковности в цій еклезіології є: єпископоцентричність, яка гарантує помісній спільноті соборність, люди, що втілюють у себе літургію як церковну подію, дотримання заповідей Христових і «біблійний устрій Церкви»²⁹⁴.

Церква – «це не акт зібрання», а «люди, які конкретним способом збираються в конкретному місці», так що «помісні Церкви можна називати Церквою в другорядному, а не стислому богословському розумінні». «Саме як реальності, котрі частково перетинаються, помісна і вселенська Церкви разом творять єдину Церкву через загальні взаємовідносини з Духом Христовим, який їх переображує в прообраз есхатологічного зібрання всього Божого». «Ототожнення Христа і Церкви означає особливий вид персонального спілкування між Христом і християнами, яке правильно було б описати словами «особистісне взаємопроникнення»». «Для цього одне ціле, яке християни становлять у Христі, треба розуміти не як одну особу, що пододала всі відмінності, а як єдність у різноманітності, як спільноту людей, котрі живуть у Христі»²⁹⁵. Такі відносини з Христом можуть підтримувати тільки ті, які «щось» знають про Нього; вони, зібрані вірою, визнають Христа Господом, готові дозволити Йому управляти їхнім життям, ототожнюють себе з Ним через акт ісповідання віри перед і разом з іншими людьми, особливо через таїнства, що є «необхідною умовою церковности». Ісповідання віри в Христа і присутність Його повноти в окремих церковних спільнотах робить їх самостійними, одночасно об'єднуючи в одну Церкву. Це вимагає від Церков «міжцерковного мінімуму», що полягає у відкритості до інших Церков. Це є «умова церковности», бо «в історії єдина Церква існує тільки у вигляді співтовариства Церков»²⁹⁶.

²⁹⁴ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 156-158.

²⁹⁵ Див. Там само. С. 178-179.

²⁹⁶ Див. Там само. С. 181-186.

У четвертій главі – «Віра, індивідуальність і Церква»²⁹⁷ – М. Вульф представляє погляд на віру як на включення одночасно в тринітарне і церковне спілкування. Приналежність людини до Церкви залежить насамперед від її відносин з Христом. Церква служить посередником у передаванні віри, допомагає одержати від Божого Духа дар «довір'я»²⁹⁸. Це і є її «материнська роль», яка допомагає зрозуміти, що «винятковість Божого спасіння вимагає безпосереднього особистого сприйняття спасительної благодаті кожною людиною». Церква-мати – це вся «ecclesia sancta» (спільнота вірних) як суб'єкт, а не просто «духовний простір». У цьому «загальноцерковному материнстві» присутнє і «загальне материнство вірних», воно допомагає спілкуванню з Богом і людьми, що приносить віру, складовими частинами якої є «знання» і «воля». «Пізнання» допомагає людині активно приймати від Бога дар «довір'я», бо «йдеться не просто про *fiducia*, а про одночасно «*fiducia i assensus*» (згоду))²⁹⁹.

Церковна природа спасіння специфічна. «Церква – це поміч ззовні, яка дозволяє людині випробувати всю повноту спасіння». «Спасіння – це спілкування з Богом і людьми». Як християнський Бог не є самотній, бо представляється як «спілкування трьох іпостасей», так і віра в Нього може відбуватися тільки в «божественному сопричасті». «Життя Церкви – це свого роду втілення ісповідання віри». «Церква – не середник, а ціль, необхідний спосіб існування віруючого», вона має своєрідну суспільну форму – «матір», «клуб», коли одні одних взаємно підтримують. «Тільки неповторні своєрідні відносини з Богом роблять людину унікальною індивідуальністю». «І хоч наша особова індивідуальність створена Богом, своїм внутрішнім устроєм ми нероздільно зв'язані з природою і суспільством»³⁰⁰.

Як Бог робить людину особою за допомогою суспільних відносин, так само християнами ми стаємо в Церкві. У цих процесах людина є одночасно

²⁹⁷ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 196-225.

²⁹⁸ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

²⁹⁹ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009. P. 313-325.

³⁰⁰ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 215-229.

самостійним і суспільно приналежним суб'єктом. Дух Христовий наповнює християн, не порушуючи їхньої самостійності чи особистості, Він діє водночас як «присутність і партнер». Хоч Дух діє і живе в християнах, Він є іншою особою, яка живе окремо від людини, а людина – окремо від Нього. Однак відбувається свого роду «взаємопроникнення осіб», що відкриває особу до інших, а через Нього – до «есхатологічного спілкування з триєдиним Богом»³⁰¹.

П'ята глава присвячена «Трійці і Церкві»³⁰². Хоча Тройця лишається для нас таїною, ми живемо і думаємо в «тринітарному контексті», і це допомагає нам оминати «дихотомію між об'єднанням і дробленням», бо ж Бог є «основою як єдності, так і різноманітності»³⁰³.

В основі «відповідностей між тринітарними і церковними відносинами» лежить таїнство хрещення, під час якого Дух «вводить вірного одночасно в сопричастя тринітарне і церковне». Через тринітарну природу хрещення вірного Церква набирає своєрідних тринітарних обрисів. За словами Герменегільда Бідермана, «подібно до того, як єдність божественної природи і сутності, так би мовити, підтримує троїстість божественних іпостасей, вселенська Церква, як загальна основа, підтримує різноманітність помісних спільнот»³⁰⁴. А щодо відмінностей між помісною і вселенською Церквами, то вони є лише тимчасовим явищем, яке зникне в есхатологічному часі. І з цієї причини треба звертати увагу радше на внутрішньо-церковні відносини, на взір відносин між іпостасями Трійці, ніж на міжцерковні відносини. Як у відносинах усередині Трійці кожна іпостась має свою індивідуальність і є окремим суб'єктом, так само члени Церкви формуються як «незалежні віруючі люди через свої відносини з іншими християнами»³⁰⁵.

На думку Юргена Мольмана, «особистість і відношення взаємодоповнюються». А тому «мінімальна міжцерковна схожість із Трійцею

³⁰¹ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527 – 537.

³⁰² Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 238-277.

³⁰³ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527 – 537.

³⁰⁴ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. Studies in Reformed Theology, 2009 P. 313-325.

³⁰⁵ Там само.

виявляється не в житті разом з усіма іншими, а в житті завдяки іншим і прагненні жити заради інших». «Подібно до того, як Бог творить людину незалежною особою, користуючись її соціальними і сімейними відносинами, так само і Дух Святий, який у ній живе, творить Церкву як спільноту близьких одна до одної незалежних осіб». Відносини між іпостасями Трійці можуть бути тільки «поліцентричними й симетричними», і єдність не потребує «одного об'єднуючого фактора»³⁰⁶.

Так само і «церковне служіння має будуватися на колегіальному принципі», бо «в основі єдності Церкви лежить перебування в ній одного Духа (а з ним і всього триєдиного) в кожній людині». Таким самим чином, за аналогією з Трійцею, кожна людина, яка має в собі Духа, «підтримує єдність», бо її відповідальність «основана на відповідності між Трійцею і Церквою»³⁰⁷.

У шостій главі про «Церковні структури»³⁰⁸ Вульф підтверджує думку, що церковне співтовариство має не «моноцентрично-біполярний» характер, а «поліцентричний». Основи такої особливості – «християнський заклик до віри і дари Святого Духа», щоб «могти зайняти місце ближніх для своїх братів і сестер по вірі». По всіх Церквах віра передається і підтримується зусиллями мирян, бо основними місцями такої місійної дії є сім'я, колеги по роботі, сусіди. Таке ісповідування Ісуса Христа як Господа і Спасителя є одним із проявів дарів Святого Духа. Другою характерною рисою дарів Духа є універсальний вимір, що передбачає спільну відповідальність за життя Церкви, а це своєю чергою приводить до «взаємного підпорядкування»³⁰⁹.

Третьою рисою дарів Духа, «повноту яких можна знайти тільки в цілій помісній Церкві», є їхня «основоположна взаємність». Реалізація цих дарів може відбуватися, де і коли Дух захоче, обмежено чи розширено в часі, бо дари даються безпосередньо людині і «ніколи не бувають в нашому розпорядженні»; однак людина має знати про них, щоб могти ділитися ними з іншими. Спасіння

³⁰⁶ Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. P. 199.

³⁰⁷ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

³⁰⁸ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 278–327.

³⁰⁹ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009 P. 313–325.

також має суспільний компонент, що передбачає існування Церкви як соціального явища – «співтовариства людей, які живуть у спілкуванні з триєдиним Богом»³¹⁰. У такій суспільній моделі влада симетрично-децентралізовано розподілена, а взаємодія добровільна. Та оскільки в Церкві ще існує розбіжність між зовнішніми діями, заявами вірних і особистим життям, потрібні правила, які відображали б «сутність Церкви як образу триєдиного Бога»³¹¹. Між Церквою любові і Церквою закону немає суперечності, але між ними є одна чітка відмінність: «церква закону – це доесхатологічна форма есхатологічної церкви любові»³¹². «Правила взаємодії» вказують на минулі й сучасні недоопрацювання Церкви та на її майбутні цілі³¹³. І хоча служіння може бути ґрунтоване на духовних дарах або на церковному праві, нічого не можна зробити без того, щоб церковна громада сказала своє «амінь». Застосування духовних дарів має бути нормальним, «відкритим» церковним процесом, якому має сприяти церковне право. Мета права – «не обмеження того процесу, а гарантія його дальшої відкритості». Бо церковне право не покликане забезпечувати «строгу дисципліну», яка обмежує і сковує людину, а має «допомагати підтримувати порядок і мир, сприяти в розрізненні Божого і людського в інституціях Церкви і постійно переглядати дари, отримані служителями для спільного добра всіх вірних. Зміст віровчення і відповідний спосіб життя мають теж перевірятися, щоб завжди відповідати Божому одкровенню»³¹⁴. Щодо рукоположення, то, оскільки М. Вульф пропонує «симетричне розуміння відносин між іпостасями Трійці», священнослужіння, як наслідок, теж має мати «колегіальний характер»³¹⁵. Усі дари, як і спосіб їхнього застосування, мають бути прийняті спільнотою, що є «частиною онтології священнослужіння». Рукоположення потрібно розуміти як «публічне визнання

³¹⁰ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 288-299.

³¹¹ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

³¹² Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 300-302.

³¹³ Там само. С. 302.

³¹⁴ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 304-305.

³¹⁵ Там само. С. 309.

Божого дару, покликаного служити всій Церкві в цілому». «Людським суб'єктом рукоположення» є ціла громада, яка задля того повинна бути присутня і має сказати своє «аксіос». Через таке публічне визнання дар рукоположення стає неодмінною частиною церковного життя, «постійним інститутом», хоч той дар може бути і втрачений³¹⁶. Рукоположення є даром для того, хто його отримує, а також для спільноти, в якій він надається, і це головне акцентування на «пріоритеті дії Бога», адже члени Церкви обирають того, кого вже покликав Бог³¹⁷.

М. Вульф пише: «Дотримання моральних норм – не головне завдання Церкви; багато важливіше передбачити, в присутності Святого Духа, есхатологічний збір усього Божого народу в спілкуванні з трієдиним Богом»³¹⁸. Таке спілкування людини і є її правдивою участю в житті церковної спільноти.

Сьома й остання глава книжки – «На подобу Нашу: Церква як образ Трійці» – описує «соборність Церкви»³¹⁹. Соборність завжди приводить до роздумів про взаємозв'язок єдності і різноманітності. На відміну від Карла Барта, який вважає, що «Церква – або соборна, або не є Церквою», Вульф твердить, що в цьому світі не існує жодної вповні соборної Церкви, бо бути соборною Церквою – означає бути повною і завершеною. Однією з ознак несоборности є відмова визнавати соборність інших. Існують різні представлення соборности, які «різняються ступенем об'єднання і розділення», залежно від базової еклезіологічної концепції³²⁰. Від кращого розуміння соборности залежать відносини між Церквою і світом. Від богословського вирішення питання соборности як уніфікаційного чи диференціаційного процесу залежатиме, чи буде Церква співдіяти зі світом у змаганні до єдності в різноманітності, чи ні³²¹. Соборність вміщує в собі все ісповідування віри особи

³¹⁶ Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 315-320.

³¹⁷ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

³¹⁸ Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009 P. 313-325.

³¹⁹ Див. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум 2012. С. 328-357.

³²⁰ Див. Там само С. 332-334.

³²¹ Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 335-337.

в Церкві, а також взаємозв'язок між помісністю і вселенськістю. Церква вважається соборною, бо в ній реалізується вся повнота спасіння, і «Дух нового творіння передуює есхатологічному зібранню всього Божого народу» Існує, однак, відмінність між «повнотою» і «цілісною повнотою» як між «історичним мінімумом» і «есхатологічним максимумом» соборности. «Якщо соборність визначається як повнота спасіння, то необхідно розглядати її, за словами Вульфганга Байнерта, як найяскравіше вираження суті Церкви»³²².

Благодать пов'язана з кафолічністю Церкви. Місцева Церква є Католицькою завдяки своїй єдності з церковною повнотою, яка виходить за межі цієї Церкви і визначається як «есхатологічне проникнення триєдиного Бога в Його народ». Повнота дарів Святого Духа, наданих місцевій Церкві, відома як місцева соборність, і в цьому сенсі вона відрізняється від інших Церков. Оскільки їхні члени можуть ділитися повнотою благодаті з іншими, які ще не мають її, допомагаючи один одному та світу, місцеві церкви також є католицькими³²³. Іншим показником соборності є контакти чи принаймні відкритість до інших церков. Крім того, «вірність апостольській традиції» є результатом взаємозв'язку і може бути досягнута лише через «синхронну та діяхронічну церковну комунікацію»³²⁴. На думку Іва Конгара, соборність Церкви впливає з двох речей: «благодаті» і «Божого творіння». У цьому випадку «йдеться про відновлення чи відродження творіння»; будь-який людський дар «приймається, освячується і примиряється», тобто змінюється в Бозі, в Церкві. Необхідно, щоб Церква слугувала засобом «позитивної інтеграції (а не просто асиміляції) у розмаїтті культур»³²⁵. Оскільки «людина католицька, коли в ній є цілісність», церкви можна вважати католицькими лише тоді, коли їхні члени також є вільними особами. Крім того, що людина «сформована Духом Божим через свої стосунки з іншими християнами, зокрема через сопричастя з конкретною спільнотою, в якій вона знайшла віру та прийняла хрещення», «вона знаходить соборність через присутність Христа і цілої Церкви» в ній». Якщо

³²² Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 337-345.

³²³ Там само. С. 346-351.

³²⁴ Див. Там само. С. 351-354.

³²⁵ Див. Там само. С. 355-357.

відкритості Церкви до інших Церков достатньо, щоб зробити її католицькою, то для окремої людини бути католиком означає приналежність до певної конкретної спільноти, оскільки Бог перебуває всередині неї через усі її стосунки з Божим народом³²⁶.

Три основні сучасні еклезіології представлені та розглянуті в книзі, яка також містить кілька проникливих пропозицій. До них належать, наприклад, уявлення про те, що Церква потребує демократичної структури, а не ієрархічної; щоб інституції Церкви не були незмінними, а радше пристосовувалися до потреб євангелізації та суспільної свідомості; що єкуменічний вимір Церкви можна відчувати лише через місцеві Церкви; що теологія дарів Святого Духа вказує на те, що кожна вірна особа, а не лише духовенство, має відповідальність у Церкві; та ін.³²⁷. У книзі представлено та обговорено три основні сучасні еклезіології та містить кілька справді хороших пропозицій.

Єкуменічний вимір Церкви можна відчувати лише через місцеві Церкви; теологія дарів Святого Духа вказує на те, що кожна вірна особа, а не лише духовенство, має відповідальність у Церкві; церква потребує не ієрархічної, а демократичної структури; інституції Церкви не є незмінними, а радше пристосовуються до потреб євангелізації та суспільної свідомості і так далі. Конфлікт, який існує всередині Церкви між її апостольським, поточним та есхатологічним аспектами, чітко показаний у тексті. Крім того, це підкреслює, що Церква є святою через її майбутній стан і що активна присутність Святого Духа в ній, а не її непогрішність, дозволяє Церкві сміливо проголошувати Слово та поширюватися в часі та просторі. Позитивно відносини між іпостасями Трійці показано більш динамічними, де активна любов переважає над ієрархією. Це дає змогу зв'язкам між місцевими церквами та глобальною Церквою, а також між церквами та охрещеними бути більш динамічно корисними³²⁸. Це дає Церквам змогу бути водночас справді єкуменічними та соборними, щоб сміливо говорити з сучасним світом. Деякі з цих концепцій не узгоджуються з традиційними

³²⁶ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

³²⁷ Там само. С. 527–537.

³²⁸ Там само. С. 527–537.

еклезіологіями, які розглядають їх як футуристичні, а не есхатологічні³²⁹. За словами Вульфа, доля церков полягає в тому, щоб щиро прийняти світ і повернути його на Божий народ через примирення³³⁰.

Висновки до 3 розділу

Отже, еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа означає унікальний розвиток у християнському персоналізмі, припускаючи, що Церква, як спільнота віруючих, відображає саму сутність Трійці. Тринітарна еклезіологія Вульфа, натхненна його книгою «За подобою нашою», підкреслює, що Церква — це більше ніж інституція; це спільнота, реляційна сутність, сформована єдністю та різноманітністю всередині триєдиного Бога.

Вульф стверджує, що Церква, як «образ Трійці», повинна проявляти взаємозв'язок між Отцем, Сином і Святим Духом. У своєму діалозі з такими богословами, як Йозеф Ратцінгер та Іоан Зізіулас, Вульф досліджує синтез богословських перспектив, які стверджують як індивідуальність, так і спільноту. На відміну від суворо ієрархічного бачення, погляд Вульфа — це взаємна участь, де кожен член церкви втілює реляційну ідентичність, яка відображає взаємозв'язок усередині Божества.

Ця перспектива сприяє більш інклюзивному, егалітарному розумінню Церкви, кидає виклик традиційним структурам і просуває модель, в якій єдність не стирає відмінності. Еклезіологія Вульфа закликає до Церкви, де співіснують персоналізм і спільнотна ідентичність, натхненна тринітарною моделлю, таким чином представляючи шлях уперед для християнської еклезіології, яка інтегрує реляційність як центральну частину віри та практики. Цей підхід підносить Церкву як живе, динамічне втілення божественної любові та гармонії стосунків,

³²⁹ Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. С. 335-337.

³³⁰ Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. Наукові записки УКУ: Богослов'я 2 (2015). С. 527–537.

об'єднуючи окремих віруючих у спільноту, яка відображає божественне товариство Трійці.

ВИСНОВКИ

Отже, провівши глибокий богословський аналіз синтезу еклезіології Мирослава Вульфа, слід зробити висновки, що, хорватський протестантський теолог Мирослав Вульф, пропонує глибокий підхід до протестантської еклезіології, досліджуючи зв'язки між природою Церкви, її видимістю та невидимістю та роллю Трійці. Протестантська еклезіологія традиційно підкреслює подвійну природу Церкви як видимої і невидимої. Досліджуючи це, Вульф спирається на основоположні протестантські погляди, ідентифікуючи Церкву як таємницю, яка відчутно існує у світі, водночас втілюючи духовну реальність, яка виходить за рамки людського сприйняття. Його робота поглиблює цю подвійну перспективу, об'єднуючи тринітарну структуру, стверджуючи, що Церква у своїй спільноті та місії відображає динаміку відносин Трійці. Щоб зрозуміти еклезіологію Вульфа, корисно дослідити його життя та походження як хорватського богослова, який присвятив свою кар'єру подоланню теологічних, культурних і соціальних розбіжностей. У його роботах часто розглядається роль Церкви у постконфліктних і мультикультурних суспільствах, а також прагнення до справедливості, що відображає його переконання, що теологія повинна займатися проблемами реального світу. Таким чином, еклезіологічний підхід Вульфа не просто спирається на доктринальні побудови, а активно включає принципи справедливості, миру та примирення. Його внесок відзначається сильним почуттям соціальної відповідальності, що виявляється в його творах про місію Церкви втілювати Божу любов у розколотому світі. Теологічна унікальність Вульфа полягає в його тринітарній точці зору на еклезіологію, есхатологію та справедливість. Його еклезіологія наголошує на тому, що Церква існує як живе представлення Трійці, припускаючи, що християнська спільнота повинна віддзеркалювати любов, що міститься в Божестві. Ця тринітарна еклезіологія виходить за межі особистих стосунків з Богом і включає спільнотний вимір, який заохочує віруючих відчувати Бога

через взаємну любов і колективне поклоніння. Вульфове тлумачення еклезіології як іманентної тринітарії кидає виклик індивідуалістичним уявленням про віру, роблячи акцент на спільнотній ідентичності як центральній частині християнського життя та місії. Критичним елементом еклезіології Вульфа є його взаємодія з іншими богословськими діячами, такими як Йозеф Ратцінгер та Іоан Зізіулас, для встановлення діалогу, який сприяє всебічному розумінню Церкви як образу Трійці. Він досліджує, як ці теологічні перспективи висвітлюють природу церковної спільноти та колективної ідентичності. Цей діалог підкреслює його бачення Церкви а як не просто групи віруючих, а як живого свідчення єдності та різноманітності Триєдиного Бога. Книга Вульфа «За подою Нашою» далі розвиває цю ідею, зображуючи Церкву як спільний образ Трійці, підкреслюючи, що кожен акт поклоніння, служіння та спілкування в церкві є проявом божественних стосунків. Завдяки своєму еклезіологічному комунітаризму Вульф сприяє розвитку християнського персоналізму, який цінує індивідуальну гідність, водночас пропагуючи колективну ідентичність, укорінену в Трійці. Його підхід узгоджується з кальвіністськими традиціями, які наголошують на важливості стосунків у громаді у формуванні віри віруючого. Виділяючи церкву як образ Трійці, еклезіологія Вульфа закликає до церкви, яка є не лише духовною сутністю, але й спільнотою, глибоко залученою до справедливості, що відображає божественну любов у кожному аспекті життя. Підсумовуючи, можна сказати що, еклезіологія Вульфа ставить перед церквою виклик жити своїм покликанням як спільнота, сформована життям Триєдиного Бога, втілюючи божественну любов, справедливість і єдність як у видимому, так і в невидимому вимірах.

У першому розділі роботи ми досліджували становлення протестантської еклезіології. Становлення протестантської еклезіології є насиченим і складним процесом, який глибоко вкорінений у богословських розробках і доктринальних зрушеннях, що відбулися під час Реформації. Протестантська еклезіологія звертається до розуміння та організації Церкви, знаменуючи відхід від централізованої структури та сакраментального фокусу Римо-католицької церкви. Ця богословська основа виникла, коли такі реформатори, як Мартін

Лютер і Жан Кальвін, прагнули повернутися до того, що, на їхню думку, було автентичним вченням Святого Письма, особливо щодо природи, місії та влади Церкви. Протестантська еклезіологія у своїй концептуальній формі визначається наголосом на прямих стосунках між віруючим і Богом, принципом, що випливає з твердження Реформації про «*sola scriptura*» і «*sola fidei*» — лише Святе Письмо і лише віра. Становлення протестантської еклезіології зосереджене на цих переконаннях, які підкреслюють доступ віруючого до благодаті без посередницького священства та віддають пріоритет Писанню як найвищому авторитету. У результаті протестантська еклезіологія була сформована своїм прагненням розрізняти «видиму» і «невидиму» Церкви. Видима Церква складається з інституційних і спільнотних аспектів віри, зібрання віруючих у конгрегаціях і спільнотах, а також практик, які виникають із спільного християнського життя. Навтомість, невидима Церква визначається як містична, духовна єдність усіх віруючих, що долає інституційні кордони та ґрунтується на індивідуальній вірі та єдності з Христом. Ця подвійна природа Церкви є наріжним каменем протестантської еклезіології, стверджуючи як відчутну спільноту християн, так і невидиму духовну спільноту. Розрізнення між видимою та невидимою Церквою узгоджується з протестантською думкою про автономію окремого віруючого стосовно до громади та вірою в те, що спасіння є внутрішнім, божественним даром від Бога. Іншим важливим елементом протестантської еклезіології є її тринітарна основа, яка забезпечує глибше богословське розуміння природи та мети Церкви. Тринітарний погляд на еклезіологію стверджує, що Церква відображає общинну, взаємовідносну природу триєдиного існування Бога — Отця, Сина і Святого Духа. Це розуміння підтверджує, що Церква у своєму спільному житті є дзеркалом божественного сопричастя в Трійці. Трійця, таким чином, служить моделлю та основою для церковної єдності та різноманітності, оскільки віруючі розглядаються як частина тіла Христа, уповноважені Святим Духом і притягнуті до Отця. Цей тринітарний підхід лежить в основі місії та єдності Церкви в протестантській теології, наголошуючи на тому, що життя та служіння Церкви ґрунтуються на природі Бога, пов'язаній із відносинами, і підтримуються нею. Інтерпретуючи

еклезіологію крізь тринітарну призму, протестантська думка прагне охопити духовну таємницю Церкви та її роль у Божому спокутному плані, позначаючи протестантську еклезіологію як окрему, але взаємопов'язану частину християнської богословської традиції.

У другому розділі роботи ми зосередили увагу на особі Мирослава Вульфа. Мирослав Вульф, хорватський протестантський теолог і шанований громадський інтелектуал, значно вплинув на сучасну теологію. Світогляд Вульфа народженого у Хорватії, був сформований своїм східноєвропейським контекстом і боротьбою під час югославських війн, досвідом, який глибоко вплинув на його теологічну роботу та зосередженість на примиренні та прощенні. Він здобув теологічну освіту як у Європі, так і в США, навчаючись у таких відомих теологів, як Юрген Мольтман. Роботи Вульфа досліджують такі теми, як соціальна справедливість, процвітання людини та релігійний плюралізм. Відомий тим, що розглядає сучасні соціальні проблеми крізь призму християнства. Теологія Вульфа відзначається зосередженістю на практичних значеннях віри. У його творах підкреслюється, що богослов'я має бути не просто теоретичним – воно має інформувати про те, як живуть люди в різноманітних, часто розділених суспільствах. Однією з його центральних ідей є «обійми» – концепція, яка намагається подолати розбіжності та підкреслює важливість прийняття інших навіть попри відмінності. На це теологічне бачення вплинув власний досвід Вульфа в охопленому війною регіоні та його прагнення до примирення, переконання в тому, що віра повинна рухати людей за межі раси, релігії чи національності. Його підхід до богослов'я часто передбачає діалоговий процес із запрошенням до розмов представників різних дисциплін та релігійних традицій.

З точки зору еклезіології, Вульф бачить Церкву як місце зцілення та інклюзивності, де людей різного походження приймають у спільноту, яка виходить за межі суспільних розколів. Його концепція Церкви побудована на образі Бога як Трійці з акцентом на реляційності і спільноту. Церква, на думку Вульфа, слугує моделлю для типу примирливих стосунків, які він відстоює в широкому суспільстві.

Стосовно есхатології точка зору Вульфа ґрунтується на надії та примиренні. Він вірить, що кінцевою метою творіння є досягнення та єдність у Бозі, підкреслюючи теологію надії, яка дивиться за межі сьогодення у відновлене майбутнє. Його есхатологія наголошує на ролі пам'яті та прощення, особливо в контексті людських страждань та історичних травм. Тринітарна теологія Вульфа є ще одним ключовим аспектом його вчення, де він підкреслює реляційну природу Божества. Для Вульфа Трійця — це не просто доктрина, яку слід зрозуміти, а модель гармонії та єдності у стосунках, яку віруючі мають наслідувати. Цей фокус на стосунках формує його погляд на людську спільноту як відлуння божественної спільноти, де люди покликані жити в самовідданій любові та взаємній повазі. Нарешті, теологія справедливості Вульфа переплітається з його зосередженістю на прощенні та примиренні. Він стверджує, що справжня справедливість має ґрунтуватися на зобов'язанні прощати, наголошуючи, що прощення є важливим для справжнього миру та соціальної злагоди. Цей погляд не підриває прагнення до справедливості, а поглиблює його, пропонуючи справедливість, яка базується на відновленні відносин, а не на відплаті.

Третій розділ магістерської роботи розкриває еклезіологію Мирослава Вульфа. Фундаментальні праці теолога пропонують глибоке дослідження тринітарної еклезіологічної теології, особливо підкреслюючи її спільнотні виміри та персоналістські наслідки. У контексті еклезіологічного комунітаризму Вульф представляє значний розвиток християнського персоналізму, припускаючи, що церква, як група віруючих, переступає прості інституційні кордони, сприяючи стосункам, заснованим на любові, взаємній повазі та спільній місії. Це бачення відображає розуміння спільноти не просто як сукупності індивідів, а як динамічного та взаємозалежного організму, який відображає тринітарну природу Бога. На думку Вульфа, Церква втілює взаємовідносну сутність Трійці, де кожна особа робить внесок у ціле, зберігаючи свою унікальну ідентичність. Ця тринітарна еклезіологія стверджує, що Церква є фундаментально спільнотою людей, покликаних брати участь у божественному житті, підкреслюючи важливість залучення, діалогу та співпраці. Вульф

стверджує, що ця спільнотна ідентичність вкорінена в самій природі Бога, який існує в постійних відносинах любові та єдності між Отцем, Сином і Святим Духом. Тому Церква повинна відображати цю динаміку відносин, підкреслюючи трансформаційну силу спільноти в плеканні віри та втіленні Євангелія. У своєму аналізі Вульф підкреслює, що Церква є свідком світу не лише через свої вчення, але й через своє спільнотне життя, яке демонструє реальність Божої любові. Цей спільнотний аспект кидає виклик індивідуалістичним тенденціям, поширеним у сучасному суспільстві, закликаючи до перегляду церковного життя, яке віддає перевагу стосункам і спільному досвіду над ієрархічними структурами. Таким чином, формулювання Вульфом тринітарної еклезіології запрошує до глибшого розуміння Церкви як яскравої та живої спільноти, де люди знаходять свою ідентичність і мету в колективній місії відображення Божої любові та благодаті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Возняк О. Універсалістсько-інституалізоване та євхаристійне розуміння церкви. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філософія. 2014. Вип. 16. С. 110-115.
2. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с.
3. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Релігієзнавство: підр. для вищ. школи. Харків : Прапор, 2006. 384 с.
4. Димид М. Вульф М. За подобою Нашою: Церква як образ Трійці / пер. з англ. Ольга Розенберг. Черкаси: Колоквіум, 2012. 397 с. / Рецензія. *Наукові записки УКУ: Богослов'я* 2 (2015). С. 527–537.
5. Догматичне богослов'я Католицької Церкви. Докладний виклад і роздуми / ред. А. Кравчук. Львів : Львівська духовна семінарія Святого Духа УГКЦ, 1994. 510 с.
6. Докаш В. Протестантський модернізм: історія, форми вияву в умовах глобалізації та інкультурації українського суспільства. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 73. С. 301-311.
7. Документи II Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. Львів: Свічадо, 1996. 757 с.
8. Дудар Н. Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади). Київ: Наук, думка, 2000. 132 с.
9. Зізіулас Й. Буття як спілкування. Дослідження особистості і церкви / пер. з англ. В. Верлок, М. Козуб. Київ : Дух і літера, 2005. 276 с.
10. Історія релігій в Україні / упоряд. А. Колодний та ін. Київ – Дрогобич: Сурма, 2008. 632 с.
11. Калач Д. М. Діалог як умова гармонізації міжконфесійних та державно-церковних відносин. Софія. *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. №

3(7) Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. С. 11-15.

12. Калач Д. М. Міжконфесійний діалог у сучасній Україні: філософсько-релігієзнавчий аналіз. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис... наук. ст. канд. філос. н. за спец. 09.00.11 релігієзнавство. Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Філософський факультет, Київ, 2017. 212 с.

13. Калач Д. М. Особливості міжконфесійного діалогу в контексті християнської еклезіології. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*: зб. наук. праць. Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2016. Вип. 4. №9 С. 49-57.

14. Клімовська С. Триєдинство Бога у поглядах сект і в навчанні Святого Письма / пер. з пол. Тернопіль : Джура, 2000. 44 с.

15. Кодекс Канонів Східних Церков. Латинсько-українське видання / пер. з лат. Кобів Й. Львів: видавництво оо. Василіян, 1995. 472 с.

16. Лубський В. І. Релігієзнавство. Київ : Вілбор, 1997. 480 с.

17. Луцький І. М. Андрушко В. Т. Огірко О.В. Релігієзнавство: проблеми і перспективи викладання. Львів : Національний лісотехнічний університет України, 2011. 316 с.

18. Марко Р. П. Одна видима й божественно установа Вселенська Церква і виклики єдності. *Наукові записки УКУ*. 2016. Ч. 8 : Богослов'я, вип. 3. С. 197-210.

19. Мельник В. «Сучасне п'ятидесятництво: на шляху до церкви.» *Проблеми релігії і атеїзму*. Вип. 27. 1991. С. 57-63.

20. Мокієнко М. М. Історико-еклезіологічні витоки руху християн євангельської віри. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2018. № 1 (153). С. 121-126.

21. Мокієнко М. М. Об'єднана Церква християн віри євангельської: історико-теологічний вимір. *Релігія і соціум*. 2017. № 34 (2728). С. 87-93

22. Мокієнко М. М. П'ятидесятництво: особливості богословської та соціальної ідентифікації. Рукопис. Дис... за спеціальністю 09.00.14: богослов'я.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. Київ, 2018. 488 с.

23. Мокієнко М. Місійна еклезіологія у ранньому п'ятидесятилітті. *Українське Релігієзнавство*, №67. 2013. С. 83-92.

24. Павлов С. В. Мезенцев К. В. Любіцева О. О. Географія релігій : Навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів. Київ : «Арт-Ек», 1999. 504 с.

25. Поліщук І. Є. Екуменізм і християнство ХХ століття. *Південний архів*. Сер.: Історичні науки. 2005. Вип. 19. С. 129-135.

26. Релігієзнавство : навч. посібник / ред. С.А. Бублика. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 496 с.

27. Релігієзнавчий словник / за ред А. Колодного і Б. Лобовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.

28. Святе Письмо Старого і Нового Завіту : в 2х ч / пер. о. І. Хоменко; повний пер. здійснений за оригін. євр. арам. та грец. текстами. Київ : «Місіонер», 2008. Ч. 1. 983 с. Ч. 2 : Новий Завіт. 350 с.

29. Синій В. С. Еклезіологічний комунітаризм Мирослава Вульфа. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2020. № 91. С. 127-150.

30. Соколовський О. Л. Генеза христологічної доктрини у християнській теології : дис. спец. 09.00.11: релігієзнавство. Житомир, 2019. 558 с.

31. Соколовський О. Л. Трансформація догмату Трійці в добу постмодерн. *Гілея*. 2014. Випуск 42 (№ 12). С. 407-414.

32. Соловій Р. П. Західний протестантизм у контексті постмодерну: богословські та соціологічні інтерпретації руху Виникаючих церков. *Українське релігієзнавство*. Актуальні релігієзнавчі проблеми сьогодення. 2016. № 77. С. 82-88.

33. Соловій Р. П. Концепція «місіонерської церкви» у сучасній протестантській еклезіології. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / гол. ред. В.М. Вашеквич. Київ: Гілея, 2015. Вип. 103 (12). С. 243-247.

34. Соловій Р. П. Практична еклезіологія Виникаючої церкви. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Гілея. 2016. Вип. 105 (2). С. 273-277.
35. Соловій Р. Феномен Виникаючої церкви у контексті теологічних та еклезіологічних трансформацій у сучасному західному протестантизмі. Київ: Дух і Літера, 2016. 352 с.
36. Соловій Р. П. Постмодерний протестантизм: христологічні інновації виникаючої церкви. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. № 1–2 (149–150). С. 194-204.
37. Стадник М. Догма, її поняття та генеза в християнстві. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 10. С. 28-33.
38. Стрелкова Ю. О. Еклезіологія діалектичної теології: христоцентризм, діалектика, історизм. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 141(2). С. 141-146.
39. Стрижачук В. Тринітарна еклезіологія Мирослава Вульфа. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Випуск 5–6 (спецвипуск). С. 140-152.
40. Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаш О. В. Релігієзнавство. підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. проф. В. Д. Титова. Харків: Право, 2004. 272 с.
41. Толкач А. М. Витоки та поширення середньовічних ересей у Європі. *Аннали юридичної історії*. 2018. № 1-2. С. 185-190.
42. Филипович Л. О. Протестантизм та його роль в утвердженні релігійного багатоманіття світу. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. 2017. Вип. 27, ч. 1. С. 54-62.
43. Ходькова Л. П. Релігієзнавство : навч. посібник. Львів : Афіша, 2000. 312 с.
44. Хоружий Г. Протестантизм як результат європейської Реформації. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2017. № 2. С. 105-119.
45. Черенков М. Відкритий протестантизм. Київ, 2017. 80 с.

46. Черенков М. Протестантизм – рафіноване християнство. *Українське релігієзнавство*. 2009. Спецвипуск 2. С. 142-151.
47. Шепетяк О. М. Церква і екуменізм : кроки до об'єднання. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2014. № 1. С. 47-53
48. Яроцький П. Л. Пізній протестантизм в Україні: п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови. Київ –Дрогобич : Коло, 2017. Том 6. 632 с.
49. Яроцький П. Харизматичний рух в Католицькій Церкві: спрямованість і наслідки «харизматичної онови», привнесеної в УГКЦ. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 55. С. 115-133.
50. Avis P. The Oxford handbook of ecclesiology. Oxford : Oxford University Press, 2018. 649 p.
51. Bartels Fr. The Church: Visible and Invisible. URL: <https://joyintruth.com/thechurchvisibleandinvisible/>(дата звернення 18.05.2024)
52. Baum G. The church we love: A conversation with Miroslav Volf. *The Ecumenist*. 37 (Winter 2000). P. 13-16.
53. Brink G. Trinitarian Ecclesiology and the Search for Unity. A Reformed Reading of Miroslav Volf. *Studies in Reformed Theology*, 2009 P. 313-325.
54. Cho H. L. A Study on Missional Ecclesiology of Miroslav Volf. *Mission and Theology*, 55, 2021. 342 p.
55. Church, ecumenism and politics: New essays in ecclesiology. New York: Crossroad, 1988. 209 p.
56. Dorothy C. B. Practicing Theology: Beliefs and Practice in Christian Life. Grand Rapids MI: Eerdmans, 2002. 566 p.
57. Grenz S. J. Ecclesiology. *The Cambridge Companion to Postmodern Theology* / ed. Kevin J. Vanhoozer. Cambridge, U.K:Cambridge University Press, 2004. P. 252-268.
58. Gunton C. The Church on Earth. *The Roots of Community Edin-burgh* : T & T Clark, 1989. P. 48-80.
59. Hauerwas S. Wood R. How the Church Became Invisible. *A Christian Reading of American Literary Tradition. Religion & Literature The University of Notre Dame*. Vol. 38. № 1 (Spring, 2006). P. 61-93.

60. Hunt A. The Trinity and the Church: Explorations in Ecclesiology from a Trinitarian Perspective. *Irish Theological Quarterly*. 2005. №70. P. 215-235.
61. John F. O'Neill. Charles Journet, the Divine Missions, and the Mystery of the Church — by and foreword by John Baptist Ku. USA: The Catholic University of America Press, 2024. 563 p.
62. LaCugna C. M. God for us: The Trinity and Christian life. 1st ed. San Francisco : Harper San Francisco, 1991. 434 p.
63. Lossky V. The mystical theology of the eastern church. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1976. Trans, of Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient, Paris, 1944. 564 p.
64. Lyle W. L. The Invisible and The Visible Church. Confessional Evangelical Lutheran Conference Seventh Triennial Convention. June 46, 2011. New Ulm, Minnesota USA. P. 178.
65. Maruyama T. Calvin's Ecclesiology: A Study in the History of Doctrine. Michigan: Eerdmans, 2022. 487 p.
66. McDonnell K. "Walter Kasper on being a bishop of a local church in a universal church?" *Ecumenical Trends*. 31, no. 11. December, 2002. P. 711-789.
67. McGehee, J. Pittman. The invisible church : finding spirituality where you are. British Library Cataloging London: Westport, Connecticut, 2009. 158 p. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/theinvisiblechurchfindingspiritualitywhereyouare/126964372> (дата звернення 18.05.2024)
68. Meador J. Protestant ecclesiology amidst contemporary political theologies. Davenant Institute. URL: <https://davenantinstitute.org/protestantecclesiologyamidstcontemporarypoliticaltheologies/> (дата звернення 19.05.2024)
69. Miroslav Volf and Theology. URL: <https://www.cccckc.org/miroslavvolftheology/> (дата звернення 19.09.2024)
70. Miroslav Volf. The Martell Agency. URL: <https://themartellagency.com/authors/miroslavvolf/> (дата звернення 19.09.2024)

71. Pelikan J. The Protestant Concept of the Church: An Ecumenical Concensus. URL: <https://ejournals.bc.edu/index.php/ctsa/article/download/2531/2165> / (дата звернення 19.05.2024)
72. Peterson E. Der Monotheismus als politisches Problem. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theologie im Imperium Romanum. Leipzig : Hegner, 1935. 234 p.
73. Phan P. The Gift of the Church: A Textbook on Ecclesiology Collegeville MN: *Liturgical Press*. A Michael Glazier Book, 2000. P. 163-184.
74. Pomazansky M. Is There An Invisible Church? P. 14. URL: <https://holyresurrectionucson.org/articles/Is%20There%20an%20Invisible%20Church.pdf> (дата звернення 18.05.2024)
75. Ralph D. Communion and the Trinity: The Free Church Ecclesiology of Miroslav Volf. *A Catholic Response*. *Pneuma* 22 (2000). P. 303-327.
76. Reimer, A. J. Miroslav Volf: One of the New Theologians. *The Conrad Grebel Review*. 18, №. 3 (Fall 2000). P. 319-345.
77. Shatalov Y., Stanley J. Grenz's communitarian ecclesiology. *Skhid*, №3(155). 2018. P. 94-97.
78. The Invisible Church. Catholic priest. author and speaker. URL: <https://dwightlongenecker.com/theinvisiblechurch/> (дата звернення 18.05.2024)
79. The Mystery of the Church. URL: <https://www.christianstudylibrary.org/article/mysterychurch> (дата звернення 18.05.2024)
80. Trans, of Kirche, Ökumene und Politik. Cinisello Balsamo, Italy: Edizioni Paoline, 1987. 307 p.
81. Trisia K. N. Philosopher Theologian Miroslav Volf's Thoughts on the Theology of Remembering. *Indonesian Journal of Christian Education and Theology*. 1(2). 2022. P. 82-89.
82. Veli-Matti K. Introduction to ecclesiology: ecumenical, historical & global perspectives. Downers Grove, III: Inter-Varsity Press, 2002. 238 p.
83. Volf M. After Moltmann in ed. Richard Bauckham, God Will be All in All: *The Eschatology of Jürgen Moltmann*. T&T Clark, Edinburgh, 1999. P. 233-258.

84. Volf M. *After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity*, William. B. Eerdmans, Cambridge, 1998. 333 p.
85. Volf M. *Against a Pretentious Church: A Rejoinder to Bell's Response.* *Modern Theology* 19:2, Blackwell Publishing Ltd. Oxford, April 2003 P. 281-285.
86. Volf M. *Being as God Is. God's Life in Trinity.* *Fortress Press.* Minneapolis, 2006. P. 312-378.
87. Volf M. *Exclusion and Embrace: A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*, Abingdon Press, Nashville, 1996. 432 p.
88. Volf M. *Forgiveness, Reconciliation and Justice*, in ed. Raymond G. Helmick, S.J. and Rodney L. Petersen. *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy, and Conflict Transformation*, Templeton Foundation Press. Pennsylvania, 2001. P. 27-50.
89. Volf M. *Free of Charge: Giving and Forgiving in a Culture Stripped of Grace*, Zondervan, Grand Rapids, 2005. 242 p.
90. Volf M. *God, Justice and Love; The Grounds for Human Flourishing*, Books and Culture, Christianity Today, 2009. 433 p.
91. Volf M. *Liberation Theology: After the End of History: An Exchange.* *Modern Theology.* 19:2, 2003, P. 261-269.
92. Volf M. *The End of Memory: Remembering Rightly in a Violent World*, William B Eerdmans, Grand Rapids, 2006. 464 p.
93. Volf M. *The Final Reconciliation: Reflections on a Social Dimension of the Eschatological Transition.* Ed. James J Buckley and L Gregory Jones. *Theology and Eschatology at the Turn of the Millenium.* Blackwell: Oxford, 2001, P. 89-112.
94. Volf M. *The Trinity is Our Social Programme: The Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement.* *Modern Theology.* 14:3, Blackwell Publishing Ltd. July 1998, P. 403-423.
95. Volf M. *Theology for a Way of Life*, ed. Miroslav Volf and Dorothy C. Bass. *Practicing Theology.* William B Eerdmans, Cambridge, 2002, P. 245-263.
96. Watson N. K. *Review of After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity.* *Anglican Theological Review.* 1999. № 4 (81). P. 744-745.

97. Willis B. Miroslav Volf's theology of embrace and the problem of justice in postconflict Bosnia and Croatia. University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertations & Theses, 2013. 281 p.
98. Zizioulas J. Being as communion: studies in personhood and the church Crestwood. N.Y: St. Vladimir's Seminary Press. 1985. 269 p.
99. Zizioulas J. D. The Doctrine of the Holy Trinity: *The Significance of the Cappadocian Contribution* Edinburgh: T. & T. Clark. 1995. P. 44-60.
100. Zizioulas J. The Bishop in the Theological Doctrine of the Orthodox Church. *Kanon*. 1985. № 7. P. 30-31.

ДОДАТКИ

Додаток А

Мирослав Вульф – хорватський протестантський богослов і громадський інтелектуал

